

QUNDUZXON HUSANBOYEVA, ROZA NIYOZMETOVA

ADABIYOT O'QITISH METODIKASI

IKKINCHI KITOB

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY

KBK 83
H 84

QUNDUZXON HUSANBOYEVA, ROZA NIYOZMETOVA

ADABIYOT O'QITISH METODIKASI

**Pedagogik yo'nalishdagi oliy o'quv yurtlari o'zbek tili va
adabiyoti fakulteti talabalari uchun darslik**

IKKINCHI KITOB

**Toshkent
"Innovatsiya-Ziyo"
2022**

**ANDIJON IQTISODIYOT VA
QURILISH INSTITUTI
AXBOROT-RESURS MARKAZI
INV № 7044**

UO'K: 82(072)(07)

KBK: 83.3ya7

H 84

Qunduzxon Husanboyeva, Roza Niyozmetova
Adabiyot o'qitish metodikasi. Darslik. - Toshkent:
"Innovatsiya-Ziyo", 2022, 392 b.

Mazkur "Adabiyot o'qitish metodikasi" darsligi amaldagi o'quv rejasi asosidagi o'quv dasturiga tayanib yaratilgan. Unda adabiyot o'qitishning eng dolzarb masalalari bugungi kun talablari nuqtai nazaridan yoritib berilgan. Darslik pedagogik yo'nalishdagi oliy o'quv yurtlari o'zbek tili va adabiyoti fakultetlari talabalariga mo'ljallangan.

Mas'ul muharrir:

Q. Yo'ldoshev,

pedagogika fanlari doktori, professor

Taqrizchilar:

S. Matchonov,

pedagogika fanlari doktori, professor

S. Qambarova,

pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori(PhD), dotsent

Ushbu darslik O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining 2021-yil 28-avgustdagi 375-sonli qarori bilan (guvohnoma raqami№ 375-053) nashrga tavsiya etilgan.

ISBN 978-9943-8233-9-6

Q. Husanboyeva, R. Niyozmetova, 2022.
"Innovatsiya-Ziyo", 2022.

MUNDARIJA

I KITOB

Kirish	6
1-mavzu. Adabiyot o'qitish metodikasining umumnazariy masalalari. (Maqollar)	9
2-mavzu. Adabiyot o'qitish metodikasi ilmi tarixi va shakllanish taraqqiyoti. (Kichkina shahzoda)	21
3-mavzu. Adabiyot o'qitish metodikasining boshqa fanlar bilan aloqasi va adabiyot darslarida Integratsiya. (Yurt qayg'usi)	46
4-mavzu. Adabiyot o'qitish metodikasi kursining mazmuni va qurilishi. (Susambil)	61
5-mavzu. Adabiyot o'qitish metodikasi asosiy tamoyillari va yondashuvlari. (Oyguil bilan Baxtiyor)	81
6-mavzu. Bo'lajak o'qituvchilar kompetentligini shakllantirishda adabiyot o'qitish metodikasi fanining o'rni va roli. (Uch og'a-ini botirlar)	103
7-mavzu. Adabiy ta'limda mustaqil fikrlashning ahamiyati (Oltovlon va yettinchi)	118
8-mavzu. Ta'lim texnologiyalari. Adabiy ta'limda hamkorlikda o'qitish texnologiyasidan foydalanish. (M. Yusuf she'riyati)	148
9-mavzu. O'quvchi ma'naviy kamolotini ta'minlashda muammoli ta'lim texnologiyasining o'rni. (Hellados)	174
10-mavzu. Pedagogik innovasion texnologiyalar va adabiy ta'lim. (Mahbub-ul qulub)	202
11-mavzu. Modulli ta'lim texnologiyasi xususiyatlari va adabiyot o'qitishda undan foydalanish. (Nido)	220
12-mavzu. Didaktik o'yinlar texnologiyasi va uning adabiy ta'limdagi o'rni. (Urushning so'nggi qurboni)	238
13-mavzu. Sinov darslari texnologiyasining adabiy ta'limdagi ahamiyati. (Naqorat)	258
14-mavzu. Adabiy ta'limda erkin tarbiya texnologiyasining o'rni. (Go'zal)	273
15-mavzu. Axborot-kommunikativ texnologiyalar va adabiyot darslarida ko'rsatmalilik. (Qiyomatga qolmagan qasos)	288

16-mavzu. Adabiyot o'qitishda multimedia texnologiyasining o'rni va roli. (Kuntug'mish)	311
17-mavzu. Adabiy ta'lim metodlari va usullari hamda ularning o'zaro aloqadorligi. (Oq kema)	324
18-mavzu. Blum taksonomiyasi va adabiy ta'lim. Adabiyot o'qitish metodikasi fanida motivatsiya. (Yovvoyi yo'rg'a)	354
19-mavzu. Badiiy asar ustida ishlashning shakli va mazmuniga ko'ra turlari. (Tog'ay Murod ijodini o'rganish)	372
Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati	391

II KITOB

20-mavzu. Asarlarni janri va obrazlar tizimiga ko'ra o'rganish. (Muzqaymoq)	6
21-mavzu. Epik turga mansub asarlar ustida ishlash yo'llari. (Haqiqatdan tug'ilgan afsona)	28
22-mavzu. Lirik turga mansub asarlarni o'rganishdagi o'ziga xosliklar. (T. Sulaymon she'rlari)	43
23-mavzu. Dramatik tur va janrdagi bitiklar bilan ishlashning xususiyatlari. (Temir xotin)	59
24-mavzu. Mumtoz adabiyot namunalarini o'rganish metodikasi. (Sariq devni minib)	75
25-mavzu. Adabiy-nazariy tushunchalarni o'rganish. (Bemor)	98
26-mavzu. Asarlar yuzasidan tuzilgan savol-topshiriqlar ustida ishlash. (Ming bir jon)	117
27-mavzu. Adabiyot o'quv fanidan beriladigan uy vazifalari. (Adabiyot muallimi)	131
28-mavzu. Yozuvchi tarjimai holining berilishiga xos xususiyatlar. (O'tmishdan ertaklar. Sarob)	157
29-mavzu. Adabiyot darslarida o'quvchilarni asar qahramonlarini baholashga o'rgatish. (Mening o'g'rigina bolam)	175
30-mavzu. Adabiyotdan dars shakllari. (Shum bola)	193
31-mavzu. Adabiyot darslarida o'quvchilarning mustaqil ishlarini tashkil etish yo'llari. (Oqbo'yin)	206
32-mavzu. Adabiy ta'limda tasviriy san'at namunalarini o'qishga o'rgatish amaliyoti. (dars ishlanmasi).	220

33-mavzu. Adabiyot o'qitishda inshoning o'rni va uni tashkil etish yo'llari. (Hayotga muhabbat)	242
34-mavzu. O'qish turlari va ularning xususiyatlari. O'qishning adabiy ta'limdagi ahamiyati (Go'ro'g'lining tug'ilishi)	269
35-mavzu. Virtual laboratoriyalar va ularning adabiyot o'qitishdagi o'rni. (Afandining qirq bir pashshasi)	292
36-mavzu. Sun'iy intellekt va adabiy ta'lim. (Ravshan)	313
37-mavzu. Adabiyot darslarini kuzatish va tahlil qilish (Vaqt. Sog'inch).....	331
38-mavzu. PIRLS, PISA, TIMSS va Flash Index tadqiqotlari hamda ularning adabiy ta'lim bilan bog'liqlik darajasi (Odil Burgutshoh va «Zamburug'» laqabli josus haqida ertak)	351
Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati	382

20- MAVZU. ASARLARNI JANRI VA OBRAZLAR TIZIMIGA KO'RA O'RGANISH

Reja:

1. Adabiyotshunoslikdagi tur va janrlar.
2. Har bir tur va janrning o'ziga xos xususiyatlari.
3. So'z, musiqa va tasviriy san'atdagi obraz tushunchasi.
4. Didaktik tahlilda janrlar va obrazlar ustida ishlashning o'ziga xos xususiyatlari.
5. Badiiy matnning didaktik tahlili namunasi.

“Adabiyotshunoslikka kirish” kursida sinchilikka xos bo‘lgan barcha xususiyatlar maydalab o‘rganilsa, “Badiiy tahlil asoslari” kursida bitiklarning filologik tahlili bilan bog‘liq bilimlar ham batafsil o‘zlashtiriladi. Adabiyotshunoslik fanining har ikkala yo‘nalishida ham badiiy asarlarga xos bo‘lgan tur va janrlar, har birining o‘ziga xos xususiyatlari, obrazlar tizimi bilan o‘z yo‘nalishi doirasida tanishiladi. Mazkur “Adabiyot o‘qitish metodikasi” kursida ham bu mavzularga ma‘lum darajada murojaat qilmaslikning iloji yo‘q. Chunki adabiy ta‘limda, u o‘qitishning qaysi bosqichi (maktabgacha adabiy ta‘lim, boshlang‘ich sinflar adabiy ta‘limi, o‘rta va yuqori sinflar, hatto oliy adabiy ta‘limda ham)da bo‘lishidan qat‘i nazar badiiy asarlar didaktik tahlilga tortilar ekan, badiiy matn, surat va musiqiy bitiklarga murojaat qilinadi hamda ularning janrlari, obrazlar tizimi haqida so‘z yuritiladi. Adabiy ta‘limni busiz tasavvur etish mumkin emas. Bu jarayonda har ikkala kursda o‘rganilgan bilimlarga tayaniladi. Shu ma‘noda mazkur masalalar bilan bog‘liq ayrim bilimlar (adabiyot darslarida o‘rganilishi nazarda tutilgan qismi)ni qisqacha eslatib o‘tish maqsadga muvofiqdir.

Janr (fransuzcha – *genre*, lotincha – *genus* so‘zlaridan olingan bo‘lib o‘zbek tilida – jins, tur ma‘nolarini anglatadi) adabiyot va san‘atda tarixan shakllangan ichki bo‘linish hamda mazkur bo‘linishni ifodalovchi tushuncha, shakl va mazmun birligidagi o‘ziga xos xususiyatlariga ega bo‘lgan asarlarning alohida turlarini ifodalaydi. San‘at asarlarining janr guruhlariga bo‘linishi turli (tanlangan mavzu, badiiy-g‘oyaviy mazmun, shakl jihatlari va bq.) mezonlarga tayanib amalga oshiriladi. Har bir san‘at turida janr tasnifi o‘ziga xos tizimni tashkil etadi.

Masalan, adabiyot (badiiy-adabiy ijod)da asarning janr xususiyati u qaysi adabiy turga taalluqliligi, hajmi va obrazlar qurilishi usuli (ramziyligi, majoziyiligi, hujjatiligi) bilan belgilanadi. Adabiyotda janrlar uchta asosiy turda birlashadi:

- epik tur (qahramonlik dostonlari, roman hikoya, ertak va hk.);
- lirik tur (qasida, elegiya, she'r, qo'shik va bq.);
- dramatik tur (tragediya, drama, komediya).

Mazkur turlardagi janrlar asar mavzusiga ko'ra yanada mayda qismlarga ham bo'linadi: maishiy, psixologik mavzudagi romanlar; hajviy, lirik komediyalar, vodevil va bq.

"Janr" tushunchasi tasviriy san'at asarlariga ham xos bo'lib, avvalo, tasvirlanayotgan narsaga, ba'zan tasvir xususiyatiga ko'ra asosiy janrlar belgilanadi (portret, manzara va bq.). Ichki mayda bo'linishlar badiiy ijodda bilish, g'oyaviy baholash, badiiy obraz bo'laklari aralashuvi bilan aniqlanadi. Shunga ko'ra, portretchi rassomning nuqtai nazari umumiy portret yaratish bo'libgina qolmay, istehzoli (sharj) va qahrli fosh etuvchi (karikatura) shakllariga ham ega bo'lishi mumkin.

"Janr" atamasi musiqa asarlariga ham xos bo'lib, unda asarlarning hayotdagi o'imi, ijro etilish joyi va sharoitiga ko'ra, maishiy, marosim, bazm-bayram, harbiy musiqa, konsert, kamer musiqasi kabi (ijro xususiyatlariga qarab) vokal va cholg'u musiqasi, shuningdek, yakka, ansambl, xor, orkestr musiqasi va bq.lari ajratiladi.

Mazmun va badiiy mohiyati nuqtai nazaridan musiqada ham epik (kitobxonlik yo'llari, doston termalari, ballada va bq.), lirik (ashula, ariya, madhiya, poema va bq.) hamda dramatik (musiqiy tomosha, musiqali drama, opera va simfoniya kabi) janrlarini farqlash mumkin.

Adabiyotshunoslikda janrlar adabiy jarayon taraqqiyoti davomida turli-tuman o'zgarishlarga uchragan, ixchamlashib yoki kengayib borgan. Ijtimoiy, ma'naviy taraqqiyotga mos holda ba'zilar (milliy mumtoz adabiyotda g'azal) yetakchilik qilgan, ba'zisi iste'moldan (muammo) chiqib ketgan, ba'zilari (sonet, roman, tragediya) yangi paydo bo'lgan va hk. Ayniqsa, epik turda ixchamlashish hamon davom etmoqda. Bu xususiyat epopeya, doston, roman, qissa janrlarida yaqqol ko'zga tashlanadi. Lekin, baribir, bu o'zgarishlarga qaramay, janrlarning o'zgarimas qonunlari ham (g'azalning aruzda yozilishi, a-a, b-a, v-a, d-a... tarzda qofiyalanishi) saqlanib qolgan va ularga amaliyotda hamon bo'ysuniladi.

Adabiyot va san'atda sof adabiy tur bo'lmaganidek, sof adabiy janr ham bo'lmaydi. Bir janrning xususiyati ikkinchisida ham yashashi mumkin. Faqat u yetakchilik, belgilovchilik xususiyatiga da'vogarlik qilmaydi. Shu asoslarga ko'ra janrlarning o'xshash va farqli tomonlarini hisobga olgan holda, ularni turlarga birlashtirish va janrlararo o'ziga xos o'zgarmas qonuniyatlarini ochish asosliroqdir.

Masalan, voqealarni hikoya qilishdek ustuvor asosga qurilgan barcha asarlarning jami epik turini vujudga keltiradi. Shu sababli, epos, doston, ballada, masal, ertak, hikoya, qissa, povest, roman, novella, poema, ocherk feleton, esse, mif, rivoyat, afsona, sayohatnoma, muhabbatnoma, safarnoma, xamsa, hikmatli so'z, cho'pchak, marsiya, madhiya, metal, aforizm kabi janrlar epik turning mulki sanaladi. O'z navbatida ularni ham bir necha guruhlarga ajratish mumkin.

Epos (qadimiy grek tilidan – έπος – olingan bo'lib o'zbek tilida so'z, nutq, hikoya ma'nolarini ifodalaydi). Eposning eng yirik janri *epopeya* (qadimgi grek tilidagi έποποιΐα + ποιέω so'zlaridan yasalgan bo'lib rivoyatlar, qo'shiqlar majmui, «yarataman» degan ma'nolarni anglatadi)dir. Eposda xalq, millat, qabila taqdirini hal qiladigan buyuk tarixiy voqealar o'z tasvirini topgani sababli, uning bosh qahramoni tarix sanaladi. Eposda voqea hukmron bo'ladi va u "tabiatning o'zgarmas qismi" tarzida, "taqdirning irodasi" sifatida namoyon bo'ladi. Eposga xos bo'lgan bu yetakchi xususiyatlarni inson o'zgartira olmaydi, balki u (taqdir) insonni o'zining irodasiga bo'ysundiradi. Masalan, Homerning "Iliada" va "Odessiyasi"si, hindlarning "Mahobhorat" va "Ramayana"si, qirg'izlarning "Manas"i, o'zbeklarning "Alpomish"i yuqoridagi mulohazalarga isbotdir. Masalan, "Alpomish" klassik epos shaklidagi asar. U bu shaklga kirgunicha tarixiy qo'shiq – arxaik epos – xalqaro ideal (syujet) – klassik epos jarayoni bosqichlaridan o'tganligi mutaxassislar tomonidan isbotlangan.

Roman zamonaviy epopeyadir. Eposning hamma asosi, muhim xususiyatlari romanda bordek. Faqat romanda boshqa elementlar, boshqa manzara hukm suradi. O'zbek romanchiligiga 1922 yilda A. Qodiriy ning "O'tkan kunlar" romani bilan asos solingan. Olamning yaxlit falsafiy konsepsiyasi: "O'tkan kunlar" (A. Qodiriy); "Sarob" (A. Qahhor); "Qutlug' qon", "Navoiy" (Oybek); "Yulduzli tunlar" (P. Qodirov); "Ulug'bek xazinasi" (O. Yoqubov); "Girdob" (O. Usmonov); "Lolazor" (Murod Muhammad Do'st); "Otamdan qolgan

dalalar” (Tog‘ay Murod) kabi bir qator romanlarda o‘z aksini topgan. Romandagi epik xarakterlar tasviri ikki kitobdan nihoya topsa – *dilogiya*, uch kitobda tugallansa – *trilogiya*, to‘rt kitobga sig‘sa – *tetralogiya* va besh kitobga yetsa – *pentalogiya* deb ataladi.

Doston – forscha so‘z bo‘lib uning ma‘nosi: nazm yoki nasr bilan yozilgan hikoya, poema, epik asar, sarguzasht, kechmish voqealar ma‘nosini anglatadi. Doston olamni birvarakayiga ehtirosalar tug‘yonida tasvirlovchi, g‘oyatda muo‘quvchig‘ali sarguzashtlarga boy, romantik bo‘yoqdor yirik hajmdagi asar. O‘zbek xalq og‘zaki ijodida birgina doston tasnifining o‘ziyoq epos janrlari va ko‘rinishlarining ko‘p qirraliligini isbotlay oladi:

1. Qahramonlik dostonlari (“Go‘ro‘g‘li”, “Ravshanxon”).
2. Jangnomalar (“Yusuf va Ahmad”, “Alibek va Bolibek”).
3. Tarixiy dostonlar (“Shayboniynoma”, “Jizzax qo‘zg‘oloni”).
4. Ishqiy-romantik dostonlar (“Malikai ayyor”, “Rustamxon”).
5. Kitobiy dostonlar (“Farhod va Shirin”, “Tohir va Zuhra”).

Qissa (arabcha so‘z bo‘lib, voqeyiy hodisa yoki afsonalar bayon qilingan epik asar. Syujetning murakkabligi jihatidan romandan ko‘ra soddaroq badiiy bitik) – eng qadimgi janrlardan biri hisoblanadi. Qissada, asosan, ishqiy mazmun yetakchilik qiladi. Ayniqsa, “muayyan payg‘ambar yoki avliyo, dono shaxs yoki tengsiz pahlavonlar obrazlarining ibratomuz xatti-harakatlari misolida butun xalqning tarixini ideallashtirib ko‘rsatish” qissalarning mohiyatini tashkil qiladi. Bularga “Ibrohim Adham qissasi”, “Amiri Axtam qissasi”, “Bobo Ravshan qissasi”, “Qissasi Rabg‘uziy”, “Hazratī Ali haqida o‘n to‘rt qissa” kabi qissalarni misol qilib ko‘rsatish mumkin.

Povest (ruscha so‘z bo‘lib, hikoya, rivoyat qilish demakdir)ning asosiy belgisi – unda «hayotiy qamrovning romanga nisbatan torligi, hikoyaga nisbatan kengligi asos bo‘ladi». Bundan tashqari, povestda syujet va kompozitsiya ham romanga nisbatan soddaligi, hikoyaga nisbatan murakkabligi bilan ajralib turadi.

Romanda «olamning yaxlit falsafiy konsepsiyasi” bo‘lishi shart bo‘lsa, bu hodisaning bir qismi (parchasi)ning bir-ikki qahramon taqdiri misolida yechilishi povest uchun yetarlidir. V. Belinskiy: “Povest ham ayni romanning o‘zginasi, faqat kichikroq hajmda, asarning hajmi mazmunning hajmi va mohiyatiga qarab belgilanadi”, - degan edi. O‘zbek adabiyotida: G. G‘ulomning “Yodgor”, “Shum bola”; S. Ayniyning “Sudxo‘ming o‘limi”; A. Qahhoming “Sinchalak”; O.

Hoshimovning “Dunyoning ishlari”; Neʼmat Aminovning “Bir asr hikoyati” kabi asarlarni povest janrining yetuk namunalari deyish mumkin.

Poema (yunoncha “poima” – ijod)da hayot va odamlar qalbi epik (voqea) va lirik (kechinma, tuygʻu) hamohangligida kashf etiladi. Poemada epiklik va lirika birlashgan holda, yaxlit liro-epik oqimni vujudga keltirib, hayotiy voqea-hodisalarning va qahramon xarakteridagi kuchning ruhi ochiladi, tahlil qilinadi, hayajonli ifodalanadi.

Poema lirik, epik, liro-epik, dramatik boʻlishidan qatʼi nazar, ularning barchasida hayot (davr)ning epik qiyofasi shoir shaxsiyati (lirik qahramon) qalbi orqali ochiladi. Voqea hukmronlik qiladi, uning hukmiga asosan qalb «qoʻshigʻi» kuylanadi. Lekin bu qoʻshiq doston janriga nisbatan ixcham, anchayin kichik, ayni paytda, oʻta real va lirikdir. “Zaynab va Omon” (Hamid Olimjon), “Toshkentnoma” (Maqsud Shayxzoda), “Surat” (Mirtemir), “Ruhlar isyoni” (Erkin Vohidov), “Jannatga yoʻl” (Abdulla Oripov), “Xalil Sulton” (Usmon Azim) kabi asarlar poema janriga mansubdir.

Ballada (fransuzcha “ballade” soʻzi kelib chiqqan boʻlib, tovushga taqlid qilish, raqs tushish maʼnolarini anglatadi) janridagi bosh xislat – kutilmagan syujet (voqea)ning kutilmagan final (xotima) bilan tugashiga, qahramon qalb kechinmalari va ruhiyatining dramatik izhoriga bagʻishlangan asardir. Balladadagi bu ikki (epik va lirik) holat – davr va qalb dramasi kashfi birlashib, qalb faryodi izhoriga aylanganda ballada tugʻiladi. Unda epik tasvir yetakchi va lirik tasvir (ichki tugʻyon) ikkilamchi nisbati buzilmasligi, lirizm voqeaning ichida yashashi shart. Bu balladaning bosh qonuniyatidir.

Masal (arabcha – namuna) voqealikni allegorik (kinoyaviy) va simbolik (ramziy) obrazlar yordamida ifodalovchi, real turmush va odamlarning koʻrinishlari, xarakter qirralarini kinoya, kesatish, kulgu, gʻazab, nafrat kabi hissiyotlar vositasida ochuvchi epik janrdir. Masal janrining asoschisi Ezop boʻlgani sabab, unga nisbatan “ezop” atamasi ham ishlatiladi. Masal tilini “Ezop tili” ham deyishadi. Ezopdan keyin bu janrni Lafonten (fransuz), Krilov (rus), Gulxaniy (oʻzbek)lar yangi bosqichga koʻtardilar. Masal, koʻpincha, voqealik va odamlar toʻgʻrisidagi haqiqatni ochiqchasiga aytishning imkoniyati yoʻq paytlar koʻplab yaratiladi va ramzli tarzda (pardali qilib) bu haqiqatlarga ishora etiladi.

Latifa (arabcha – nozik, yoqimli, zarif) xalqning oʻtkir mushohadasi asosida qurilgan yoqimli va nozik kulgili, kichik va nodir “hikoya” (“zarifa”, “ajiba”). Unda eng qisqa shakldagi qiziq voqeaning bir epizodi nasriy yoʻlda kulgili qilib aytiladi, epizod qiziqarli umumlashgan muhim fikrga, yorqin ifodaga boy boʻladi. Latifaning bu xususiyati topqirlik va mahorat bilan yaratilgan boʻlsa, kishi xotirasida uzoq saqlanadi. Ayni paytda, ogʻizdan ogʻizga tez oʻtib, yanada sayqallashadi. Latifaning eng muhim xususiyatlaridan yana biri undagi konfliktning ikki (ijobiy va salbiy) qutbliligi va uning yorqin, boʻrtib koʻrinishidir. Bundan tashqari, “boshqacha boʻlishi mumkin”, degan tushunchaga oʻrin qoldirmasligi ham latifaning asosiy xususiyati sanaladi. Latifaning eng kichik koʻrinishi matbuotda “xanda” nomi bilan yuritiladi. Xandalar biron-bir epizodning “qaymogʻini” – mohiyatini birdaniga kulminatsion choʻqqiga chiqaradi va dialogik nutq vositasida uni kulgili tarzda yechimga olib keladi.

Hikoya (arabcha soʻz boʻlib, biror narsaning ogʻzaki bayoni, tafsiloti, nasriy yoʻl bilan yozilgan kichikroq badiiy asar). Latifa mazmuniga kirgan voqeadan kattaroq, ammo povestga mazmun beruvchi voqeadan kichikroq sarguzashtni, koʻpincha kishi hayotida boʻlgan bir epizodni tasvirlaydi. Kishilik taqdirining payonsiz hodisalaridan bir epizod, voqea yoki hodisa tanlab olinadi va tor doirada ifoda etiladi.

Ertak – xalq ogʻzaki poetik ijodining asosiy janrlaridan biri boʻlib, toʻqima va uydirmaga asoslangan sehri sarguzasht va maishiy xarakterdagi epik badiiy asar. Asosan, nasr shaklida yaratiladi. Ertaklarda uydirma muhim mezon boʻlib, syujet voqealarining asosini tashkil etadi. Syujet chizigʻidagi dinamik harakat konflikt yechimini taʼminlaydi. Uydirmalarning turli xil namunalari taʼlimiy-estetik funksiyani bajaradi, janr komponenti sifatida oʻziga xos badiiy tasvir vositasi boʻlib xizmat qiladi. Uydirmalar voqea va hodisalarni hayotda boʻlishi mumkin boʻlmagan yoki mavjud boʻlgan hodisalar tarzida tasvirlaydi.

Novella (ital. “novella”– yangilik) hikoyaning eng ixcham koʻrinishi deb yuritiladi. “Xarakterning muayyan vaziyatdagi holatini voqeaning keskin burulish nuqtasida, dinamik syujet, kuchli drammatizm, kutilmagan yechim asosida koʻrsatish – novella uchun eng xarakterli xususiyatdir” (T. Boboev). Abdulla Qahhomning “Anor”, “Bemor”, “Oʻgʻri” kabi asarlari hajman kichkina boʻlishiga qaramay

hikoya janri talablariga to'liq javob berishi bois, ular mumtoz hikoyalar sanaladi.

Novella janri inson hayotining tipik bir lahzasini tasvirlagani uchun, unda biror lahza shunchalar yorqin ifodalanishi kerakki, unda hamma so'zlar badiiy "yuk" tushishi, "so'z isrofgarchiligi"ga sabab bo'ladigan ortiqcha detallar bo'lmasligi asosiy mezon hisoblanadi.

Lirika (qadimgi trek tilidagi – λυρικός – liri (cholg'u asbobi) ohangiga mos, hayajonli, lirik) adabiy tur sifatida qadimdan shakllangan bo'lib, o'zining bir qator xususiyatlariga ega. Lirikaning belgilovchi xususiyati sifatida uning tuyg'u-kechinmalarni tasvirlashi olinadi. Ya'ni, epos va dramadan farq qilaroq, lirika voqelikni tasvirlamaydi, uning uchun voqelik lirik qahramon ruhiy kechinmalarining asosi, ularga turtki beradigan omil sifatidagina ahamiyatlidir. Shu bois ham lirik asarda voqelik lirik qahramon qalb prizmasi orqali ifodalanadi, yana ham aniqrog'i, lirikada kechinmani tasvirlash uchun yetarli miqdordagi voqelik «parchalari» – detallargina olinadi. Lirikaning asosiy obrazi — lirik qahramon (ba'zan u lirik subyekt deb ham yuritiladi).

Lirik turga mansub asarlarni janrlarga ajratishda ham turlicha prinsiplar mavjudligini ta'kidlash o'rinli bo'ladi. Adabiyotshunoslikda ulardan ikkitasi — shakl xususiyatlaridan kelib chiqib hamda mazmun xususiyatlaridan kelib chiqqan holda tasniflash kengroq tarqalgan. Jumladan, o'zbek mumtoz adabiyotiga nazar solinadigan bo'lsa, unda she'rlarning ko'proq shakl xususiyatlaridan kelib chiqilgan holda janrlarga ajratilishiga guvoh bo'lish mumkin. Masalan:

ruboiy o'zining to'rt misradan tashkil topishi, hazaj bahrining axrab va axram shajaralarida yozilishi, ko'proq a-a-b-a (kamroq a-a-a-a) tarzida qo'fiyalanishi kabi shakl ko'rsatkichlari asosida ajratiladi;

tiyuq ham to'rt misradan tarkib topishi, ramali musaddasi maqsur vaznida yozilishi, ko'proq a-a-b-a tarzidagi va tajnisli qo'fiyaga ega bo'lishi bilan xarakterlanadi;

qit'a ikki yoki undan ortiq baytdan tarkib topadi, juft misralari o'zaro qo'fiyalangani holda, toq misralari ochiq qoladi. Vazn va mazmun jihatlaridan cheklanmaydi.

Ko'rinadiki, bularning barida shakl xususiyatlari janrni belgilovchi asos bo'lib xizmat qiladi. Bu narsa, ayniqsa, musammat (masnaviy, musallis, murabba' va hk.)larda, mustazod, tarkiband, tarjeband kabi janrlarda yana ham yorqinroq ko'rinadi. Ma'lum bo'ladiki, o'zbek

mumtoz she'riyatida o'zining muayyan shakliy belgilariga ega bo'lmish turg'un she'riy janrlar yetakchi o'rin tutgan. Shunisi ham borki, badiiy tafakkur taraqqiyotining muayyan bosqichida turg'un janr shakllarining yetakchi mavqe egallashi umuman jahon adabiyotida kam kuzatiladigan hodisadir.

Drama adabiyotdagi yetakchi turlardan yana biri (qadimgi grek tilidagi – δράμα – harakat, faoliyat ma'nolarini anglatadi) bo'lib, uning asosiy tasvir predmeti – harakat. U obyektning plastik obrazini yaratadi. Dramada subyekt – ijodkor shaxsi obyekt (yaratilayotgan obraz)ga singdirib yuboriladi. Agar bular dramaning turga xos belgilovchi xususiyati bo'lsa, dramatik asarning qurilishi, poetik o'ziga xosligini belgilovchi eng muhim xususiyat uning sahna uchun yaratilishidir.

Dramatik turning asosiy janrlari sifatida tragediya, komediya va drama (“drama” atamasi ham adabiy tur ma'nosida, ham o'sha turning bir janri ma'nosida qo'llaniladi) ko'rsatiladi. Dramatik asarlarni janrlarga ajratishda ularning asosiy estetik belgilariga tayaniladi.

Tragediya (nemis tilida *tragödie*, lotincha *tragoedia*, qadimgi grek tilidagi τραγωδία so'zidan olingan bo'lib “echki qo'shig'i” tarzida tarjima qilinadi. Badiiy adabiyotning sahnada namoyish etish uchun yaratilgan janri sifatida syujeti personajlar fojiasiga olib keladi) qadimda shakllangan dramatik janr bo'lib, genetik jihatdan u ma'bud Dionisning o'limi va qayta tirilishi munosabati bilan ijro etilgan marosim qo'shiqlari asosida yuzaga kelgan. Tragediyaning janr xususiyatlari tragik konflikt, tragik holat va tragik qahramon tushunchalari bilan belgilanadi.

Tragediyaning asosiy estetik belgisi – tragiklik, komediyaning asosiy estetik belgisi – komiklik, dramaning asosiy estetik belgisi esa dramatiklik sanaladi. Adabiyotshunoslikda “asosiy estetik belgi” deb atagan narsa ko'proq «pafos» atamasi bilan ifodalanadi. «Pafos» deganda tasvirlanayotgan xarakterning milliy va umuminsoniy ahamiyatini e'tiborda tutgan holda g'oyaviy-hissiy idrok etish hamda baholash natijasi o'laroq yuzaga kelgan, asarning butun to'qimasiga singdirib yuborilgan ruh tushuniladi. Bu jihatdan qaralsa, tragediya

¹ «Пластик» тушунчаси юнорча эгилувчан, берилувчан, назокатлилик, ижодлик, гўзаллик маъноларини англатади. Хайкалтарошлик, мусоика ва тасвирий санъатта нисбатан эса аниқ, бўртлик, яққол сезилувчи, эгилувчан маъноларини ифодалайди. Бадий адабиётда гоит назокат, ижодлик билан, воқеалар кўйинда, ҳаракатда, ўсиш-ўзгаришда акс эттирилган образга нисбатан қўлланылади.

tragik pafos bilan, komediya satirik yoki yumoristik pafos bilan, drama dramatik pafos bilan yo'g'rilgan bo'ladi. «Pafos» atamasini qo'llashdagi ma'no turlichaligini e'tiborga olib uni "asosiy estetik belgi" shaklida qo'llash maqsadga muvofiq keladi.

Tragediya janr problematikasi nuqtayi nazaridan turlicha: bu janrga mansub asarlarda ma'naviy-axloqiy ("Shoh Edip", "Qirol Lir"), millatning tarixiy taqdiri ("Jaloliddin Munguberdi") yoki romaniy problematika ("Mirzo Ulug'bek") badiiy talqin qilinishi mumkin. Tragediya janri hozirda o'zining faolligini yo'qotgan sanalib, zamonaviy dramaturgiyada bu janr deyarli ishlanmaydi, biroq tragiklik badiiy adabiyotda estetik kategoriya sifatida saqlanib qolgan.

Drama turli mavzularni, xarakter va ziddiyatlarni badiiy talqin qilishga keng imkoniyatlar ochishi, real hayotga yaqinligi bilan dramatik janrlar orasida alohida o'rin tutadiki, uning realistik adabiyotda yetakchi mavqe egallashi shu bilan izohlanadi.

Yuqoridagi asosiy janrlardan tashqari kichik dramaturgik janrlar, shuningdek, turli janr modifikatsiya (turlanish – ko'rinishi va shaklini o'zgartirish, o'zgargan shakl, o'zgargan holat)lari ham mavjud. Jumladan, janr modifikatsiyasi sifatida musiqali drama, musiqali komediyalar ko'rsatilishi mumkin. Musiqa jo'rligida ijro etishga mo'ljallangani, dialog va monologlar o'mini qisman vokal (ariya va duetlar) egallashi ularning o'ziga xosligini, sintetik san'at namunasi ekanligini ko'rsatadi.

Komediya (qadimgi grek tilida κωμ-φδία, κῶμος – "Dionis sha'niga qo'shiqlar + αἰδῆ/φῆδῆ, φῆδῆ ommaviy qo'shiq, oda) dramatik turning komiklikka asoslangan janridir. Komediyaning markazida komik xarakter turadi. Odatda komik xarakter deganda o'zida idealga tamoman zid illatlarni jam etuvchi yoki ulardan ayrimlarini namoyon etuvchi personajlar asos qilib olinadi. Bu o'rinda asosiy shartlardan biri shuki, komik personaj o'zining mavjud holatini idrok etmaydi, o'ziga real baho berishdan o'zib.

Ayrim san'at turlarining, ommaviy axborot vositalarining rivojlanishi natijasida dramatik turning yangi janrlari paydo bo'ldi, borlari faollashdi. Masalan, estrada san'atining rivoji natijasida monolog janri dunyoga keldi, qo'g'irchoq teatrlari rivoji va modernizatsiya(zamonaviylashuvi)si uning uchun yoziladigan

pyesalarni faollashtirdi, televideniening rivoji esa intermediya, teleminiaturalar janrini faollashtirdi va hk.¹

Xuddi adabiyotshunoslik ilmidagi singari adabiyot o'qitish metodikasi ilmida ham "obraz" atamasi juda ko'p qo'llaniladi. Adabiyot darslarida badiiy matnlar didaktik tahlilga tortilar ekan, har qanday vaziyatda ham bu tushunchaga murojaat qilinadi.

Obraz, badiiy obraz – voqelikni faqat san'atga xos usulda o'zlashtirib va o'zgartirib xarakterlovchi estetik kategoriya. Badiiy asarlarda o'ziga xos xarakter-xususiyatlarga ega bo'lgan shaxslar timsoli ham obraz deb yuritiladi. Shuningdek, badiiy asarda ijodiy qayta yaratilgan har qanday voqea ham obraz tarzida ifodalanadi.

Obrazda obyektiv anglash bilan subyektiv ijodiy tafakkur qorishib ketadi. Badiiy obrazning o'ziga xos xususiyatlari real voqelikka va fikrlash jarayoniga bo'lgan munosabatda aniq namoyon bo'ladi. Obraz vokelikning badiiy in'ikosi sifatida real mavjud obyektning hissiy aniq, tayin zamon va makonda davom etgan, moddiy tugal, o'zicha yetuk xususiyatlariga ega bo'ladi. Badiiy obrazni real obyekt bilan chalkashtirmaslik kerak. U shartlilik, ramziylik xususiyati bilan real voqelikdan farq qiladi va asarning ichki "illyuziyali" (xayoliy) olamini tashkil qiladi. Obraz voqelikning oddiy in'ikosi bo'lmay, balki uni umumlashtirib, alohida, o'tkinchi, tasodifiy hodisaning eng mohiyatli, o'zgarmas muqim adabiy jihatlarini ochib beradi.

Mavhum tushunchadan farqli ravishda obraz ko'rgazmalilik xususiyatini ham namoyon etadi. U voqealarni mavhum mulohazalar bilan emas, balki hissiy yaxlit, bir butun takrorlanmas tarzda aks ettiradi. Obrazning badiiyliigi mavjud voqelikni aks ettirish va uni anglash xususiyati bilan belgilanmaydi, balki badiiylik obrazning misli ko'rilmagan, yangi o'ylab chiqarilgan dunyo yarata olish imkoniyatida yuzaga chiqadi. Obrazda obyektiv mavjud va muhim jihatlar bilan birga, bo'lishi mumkin bo'lgan, mo'ljaldagi, xohishdagi, ya'ni turmushning emotsional-irodaviy tomonlariga munosabat, uning ko'rinmas, ichki imkoniyatlari bilan bog'liq xususiyatlar ham muhrlangan bo'ladi. Shuningdek, badiiy obrazda xayolot, bo'yoq, tovush, so'z va boshqalarni ijodiy ishlash yo'li bilan san'at asari yaratiladi.

¹ <https://qom.us.info/encyclopedia/cat-j/janr-uz/>

Adabiyotshunoslikda badiiy asar qahramonlariga ham bir obraz sifatida qarash ustuvorlik qiladi. Lekin adabiy ta'limda, adabiyot darslarida har bir adabiy qahramonga obraz deb emas, inson deb qarash yetakchilik qiladi. Har bir adabiy personaj o'z hayoti, turmush tarzi, o'y-fikrlari, tuyg'ulari bilan tahlilga tortiladi, o'rganiladi, muhokama qilinadi, munosabat bildiriladi. Adabiy qahramon adabiyot o'qitish kechimida o'ziga xos tarbiya obyektini hisoblanadi va ma'lum vazifalarni bajaradi.

Obraz murakkab tuzilish va murakkab ko'rinishga ega. U borliq bilan ruhiy dunyoning bir-biriga o'tishidagi lahzalarni qamrab oladi. Badiiy obraz vositasida subyektivlik bilan obyektivlikning, yakka holat bilan umumiylikning, ideallik bilan reallikning o'zaro muvofiq munosabatlari ijodiy ishlab chiqiladi. Badiiy asarda obraz so'z vositasida yuzaga chiqariladi. Adabiy asarning materiali ashyoviy asosdan emas, balki belgilar tizimi, til, so'z materialidan iborat bo'lgani uchun ham so'z bilan ifodalangan obrazda ko'rgazmalilik tomoni plastik obrazga nisbatan kamroq aks etadi. Shoir hatto konkret tasviriy so'zlardan foydalanganda ham, predmetning ko'zga ko'rinadigan qiyofasini emas, assotsiativ (birlashtirilgan, umumlashtirilgan) aloqadagi mazmuniy ko'rinishini yaratadi. Badiiy obrazning muhim vazifasi uning hayotdagidek salmoqdorlik, yaxlitlik va jonlilikka ega bo'lishidir¹.

Xulosa qilib aytganda, adabiyot o'qitish metodikasi ilmida ham, adabiy ta'lim amaliyotida ham adabiy tur, janr va obraz singari tushunchalarga adabiyotshunoslik nuqtai nazaridan emas, balki badiiy asarlarning didaktik tahlili ehtiyojidan kelib chiqib murojaat qilinadi. Bo'lajak adabiyot o'qituvchisining bu boradagi bilimdonligi ham uning kasbiy kompetentligi asosidir.

Badiiy matnning didaktik tahlili namunasi

“Muzqaymoq” hikoyasini o'rganish

Oltinchi sinf “Adabiyot” darsligida ulug' yozuvchi Odil Yoqubovning hayoti va ijodi haqida ixcham ma'lumot berilgan. O'rganilishi lozim bo'lgan “Muzqaymoq” hikoyasi ham xuddi Erkin

¹ <https://uz.wikipedia.org/wiki/Obraz>

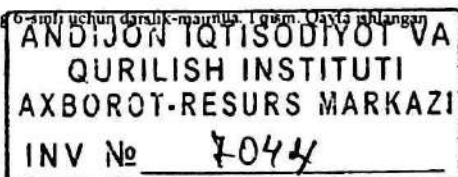
Vohidovning “Nido” dostoni singari qaysidir darajada avtobiografik xarakterga ega. Shuning uchun ham bu maqolani o‘qib kelish avvalgi darsning oxirida uy vazifasi sifatida topshiriladi. Birinchi darsda adib shaxsini ochishga, uning og‘ir o‘quvchilik yillari haqida tasavvur paydo qilishga ozgina vaqt ajratiladi. O‘quvchilar e‘tibori “Muzqaymoq”da aks etgan tarixiy sharoit, adibning bolaligidagi qatag‘on yillarida yuz bergan adolatsizlik va yovuzliklar uning shaxsi shakllanishiga, yozuvchilik taqdirida qanday iz qoldirganiga qaratilishi maqbul bo‘ladi.

“Muzqaymoq” hikoyasini o‘rganishga ikki soat ajratilgan va asarni o‘rganishning dasturiy talqini quyidagicha: «*Muzqaymoq*» hikoyasida yolg‘on e‘tiqod tufayli o‘quvchi ruhiyatida ro‘y bergan ma‘naviy evrilishlarning haqqoniy aks ettirilganligi. Noto‘g‘ri e‘tiqod, ko‘r-ko‘rona siyosiy aqidaparastlik do‘stdan dushman, halol odamdan tuhmatchi yasashi mumkinligining hikoyada ishonarli tasvir etilganligi. Hikoyachi xotirasida chuqur iz qoldirgan o‘quvchilik davri fojialarining ko‘rsatilishi. O‘quvchining nog‘oralar marshini eshitgandagi holatining mahorat bilan ko‘rsatilganligi. Hikoyada odam tuyg‘ularini biryoqlama tushunish va tushuntirish mumkin emasligining aks etganligi¹. Hikoya darslikda ancha qisqartirib berilgan²

. Bu hol o‘qituvchini darslikdagi “Muzqaymoq” hikoyasi haqida” nomli nazariy-filologik yo‘nalishdagi maqolaga ko‘proq urg‘u berib, o‘quvchilarni darslik mualliflarining asar haqidagi fikrlariga ergashtirishga, ular chiqargan tayyor xulosalarni qabul qilishga yo‘naltirishga majbur qiladi. Qolaversa, darslikdagi qisqartirilgan hikoya matni ustida batafsilroq ishlashning imkoni ham yo‘q. Chunki O. Yoqubov biografiyasi, hikoya va u haqdagi maqola yuzasidan bori-yo‘g‘i o‘n bitta savol-topshiriq (ulardan faqat beshtasi bevosita hikoya matniga daxldor) taqdim etilgan. Shu narsa ham borki, darslikda badiiy matn ustida ishlash uchun taqdim etilgan: “*Hibsga olgan otaning holatini so‘zlab berish*” yoki “*Hikoya qahramoni nima uchun maqtoov eshitdi?*” singari oltinchi sinf yoshidagi o‘quvchidan asar matnini qayta hikoyalashni talab qiluvchi savollar o‘quvchining yoshi va intellektual imkoniyatlaridan orqada. Bunday savollar axborot oqimi rivojlangan davrning 12–13 yoshli o‘quvchisiga aks ta‘sir ko‘rsatib, uning fikriy va

¹ O‘quv dasturi. Adabiyot – T., RTM, 2017.

² Ahmedov S. va bq. Adabiyot. Umumiy o‘rta ta‘lim maktablarining 4-nashri. – T.: Ma‘naviyat, 2017. – 120–134-b.

ruhiy faoliyatini tormozlashi, adabiyotdan, adabiyot darslaridan bezdirishi mumkin. Bugun bunday savollar boshlang'ich sinflar adabiy ta'limining dastlabki bosqichi – 1–2-sinflar “O‘qish kitobi” darsliklaridagi badiiy matnlar ustida ishlash jarayoniga mos keladi. Ta'lim jarayoni o‘quvchilarning umumiy aqliy-ruhiy holatini hisobga ola bilishi kerak.

Shu ma'noda, tashabbuskor, o‘quvchilarining ertasi uchun bezovta bo‘lgan o‘qituvchilar hikoyaning asl matni¹ni topishlari va darsda shu asosda ish olib borishlari adabiy ta'limning maqsadiga muvofiq bo‘ladi.

Hikoya hajmi kattaroq bo‘lib, uni bir soatda o‘qib chiqish mushkul. Shuning uchun birinchi dars adibning o‘quvchilar tomonidan mustaqil ravishda o‘qib kelingan tarjimai holi yordamida uning shaxsini kashf qilish bilan boshlanib, hikoyaning “...*tengdoshlarim yonidan katta ko‘chaga otildim...*” jumlasigacha bo‘lgan qismini o‘qish bilan yakunlanadi. Uning shu qismi bilan tanishishga 25–28 daqiqa kerak bo‘ladi. Qolgan qismi, agar o‘quvchilarga ishonilsa, uyda o‘qib kelish uchun topshiriladi. Yoki o‘qituvchi boshqa mavzular hisobidan ortib qolgan soatlardan shu o‘rinda foydalanishi mumkin. Keyingi dars to‘liq asar matni ustida ishlashga bag‘ishlanadi. Asar matniga doir bir qator savol-topshiriqlarga tayanib, u didaktik tahlilga tortiladi.

O‘quvchilarga yozuvchi tarjimai holiga doir darslikda berilgan ma'lumotlarni qaytarishga vaqt sarflab o‘tirmay, quyidagi xotiralarni keltirish o‘quvchilarning adib shaxsi haqidagi tasavvurlarini boyitadi, asarni chuqurroq anglash imkonini beradi: “...*Qishloqqa kelgach, men oltinchi sinfga qatnay boshladim. Bu safar ham omad yor bo‘lib, hayot meni o‘z kasblarini nihoyatda sevgan, nihoyatda ziyoli adabiyot muallimlariga ro‘para qildi. Ular – Mamatamin Mahmudov va Sulaymon Amirov – o‘ta bilag‘on, o‘ta ziyoli, shoirtabiat kishilar edi.*

Birinchi adabiyot darsi hyech esimdan chiqmaydi. Sinfga juda sipo kiyingan, qotmadan kelgan xushqad, xushsurat odam kirib keldi. U doska oldida to‘xtab, birdan sukutga cho‘mgan sinfga bir zum tikilib turdida, qisqa qilib: "Pushkin. "Kavkaz asiri",- dedi. So‘ng dostonni yoddan o‘qiy ketdi. Keyinchalik men she‘rni yoddan o‘qiydigan ko‘p shoirlar va artistlarni ko‘rdim, ularning she‘r o‘qish uslublaridan zavqlandim, ammo, nazarimda, butun bir dostonni boshdan-oyoq yod o‘qigan o‘qituvchini uchratmadim, she‘rni bunchalik tiniq,

¹ <https://ziyouz.uz/ozbek-masri/odil-yoqubov/odil-yoqubov-muzqaymoq-hikoya/>

san'atkorona o'qiydigan muallimni ko'rmadim. Ikkinchi adabiyot o'qituvchim Sulaymon aka esa, o'zi ham she'r yozadigan, Cho'lpon, Hamid Olimjon, Mirtemirlar bilan ko'p yillar muloqotda bo'lgan, mumtoz adabiyotni yoddan o'qiydigan, nihoyatda soddadil, pok, halol inson edi. Ular menga ona tilimizning butun nafasoti va nazokatini, o'ziga xos betakror latofatini, inson qalbining eng nozik tebranishlarini ifoda eta olish qudratini, matal va maqollarga boyligini, qo'yingki, barcha go'zal xislatlarini ochib berdilar, ona tiliga mehr – bu insonga, ona Vatanga mehr ekanini o'rgatdilar, uni yosh qalbinga toabad muhrladilar.

...1945 yilning yanvar oyida qishlog'imizdan bir yo'la qirq yigit frontga ketadigan bo'ldi. Bular urush yillari birga o'roq o'rgan, birga mashoq tergan, "eshak karvonlar"da birga g'alla tashigan bo'z o'quvchilar edi.

Men asli 1927 yilda tug'ilganman. Lekin urush yillari etik bilan suv kechib, hamma qiyinchiliklarni o'rtoqlashgan yor-birodarlarimdan ayrilib, qishloqda bosh ko'tarib yurishga or qildimu, tuman harbiy komissariatiga borib: "Qishloq soveti kitobida yoshim noto'g'ri yozilgan, aslida yigirma oltinchi yilda tug'ilganman" deb arz qildim. Harbiy komissarimiz urushdan bir oyog'ini yo'qotib kelgan, qo'ltiqtayoq bilan arang yuradigan shiddatli bir odam edi. Unga mening arzim shu qadar yoqdiki, armiyaga chaqirilgan yigitlarni safga tizib (ular orasida yoshini yashirib, allaqachon uylangan, hatto o'quvchi-chaqali bo'lib olgan "o'spirinlar" ham oz emas edi), meni hammaga ibrat qilib ko'rsatdi.

Xullas, shu tarzda sho'rlik oyim va opamlarni zor yig'latib, urushga ketdim. O'rol daryosi sohillaridagi o'rmonzorlarda tizzadan qor kechib harbiy maktabni o'tadik. Bir kechada eshelonlarga o'tqazib, Uzoq Sharq tomon olib ketishdi. Mo'g'ulistning Gobi sahrosi va Xingan toshlaridan yayov o'tib, qariyb bir oy deganda, mashhur Kvantun armiyasining orqasiga chiqib oldik. Yapon imperialistlariga qarshi urush e'lon qilinganda, biz allaqachon Kvantun armiyasining orqasida shay turardik. Oqibatda, urush ko'pga cho'zilmadi, bir oyga bormasdanoq Kvantun armiyasi tor-mor qilinib, taslimga mahkum etildi.

...U chog'larda harbiy xizmat hozirgidek, ikki yil emas, allaqanday muddatsiz edi. ...Nihoyat, 1950 yilning kech kuzida xizmatdan bo'shab,

qishloqqa qaytib keldim va o'rtta maktabning o'ninchi sinfiga o'qishga kirdim.."

Asar tahlil jarayonida, zarurat bo'lganda (garchi o'quvchilar uning matni bilan to'liq tanish bo'lsalarda), o'qituvchi hikoyaning e'tibor qaratilishi lozim bo'lgan o'rinlarini qayta o'qib berishi maqsadga muvofiq bo'ladi. O'quvchilar e'tibori hikoyaning ikkinchi xatboshisida qopga solib bekitib tashlagan kitoblarga tortiladi. "Yosh kitobxon"lar hikoyani o'qiganlarida o'sha davrdagi tarixiy sharoit haqida qisman tasavvurga ega bo'ldilar. Ularni shu bilganlari asosida mazkur tasvirga munosabat bildirishga undash lozim. Hikoya qahramonining dadasi kitoblarni nima uchun yashirib qo'yganligi haqida o'quvchilar o'ylab ko'rishsin. Kitoblardagi suratlaming ayanchli holati savolga aylantirilsa va o'quvchilar matnga tayangan holda buning sabablarini ochib berishga urinsalar, maqsadga muvofiq bo'ladi. Shu tariqa, beixtiyor hikoya mazmuniga kirib boriladi.

O'quvchilar asar qahramoni bo'lgan o'quvchining mehmon kelishidan oldingi ko'ngil notinchligiga diqqat qilishsa, hikoya tasviridagi tabiiylik namoyon bo'ladi. Inson ko'ngli ba'zan sodir bo'ladigan xursandchilik yoki noxushlikni oldindan sezib, bezovtalanadi. Bunday holat bilan o'quvchilar ham o'zlarining qisqagina hayotiy tajribalarida, agar o'zlarini kuzatgan bo'lsalar, to'qnashgan bo'lishlari mumkin. Faqat bunga hamisha ham e'tibor beraverilmaydi.

Hidakoyada uylariga mehmon kelganining xabarini yetkazishga borgan bolasiga otaning: "*Yur, bolam! Senga bitta muzqaymoq olib beray!*", – degan gapi keltirilgan. O'quvchilar otaning chehrasi yorishib, bolasi boshini silab shunday deytogani sababini ochishga urinib ko'rganlari maqsadga muvofiqdir. Buning uchun: "Ota uylariga mehmon kelganidan xursand bo'lib o'g'liga muzqaymoq olib bermoqchi bo'ldimi yoki tabiatan shunaqa mehribon, yumshoq odammidi?" savolini muhokamaga qo'yish kifoya. "Hikoyaning "Muzqaymoq" deb nomlanishiga sabab otaning mana shu taklifimi yoki boshqa biror asos bormi?" tarzidagi savolning qo'yilishi ham o'quvchilarni asar ustida jiddiy mulohaza yuritishga undaydi.

O'quvchilar hikoyaning boshqacha nomlanishi maqsadga muvofiq emasligini muallimlariga asoslab berishga urinishlari, shunday asosni matndan qidirib topishlari, asarning bundan boshqacha nomlanishi kutilgan ma'naviy-ruhiy ta'simi bermasligini isbotlashga harakat

qilishlari juda muhim. Darsda bu savollarga hammani qoniqtiradigan javob darhol topilmasligi aniq, lekin javobsizlik o'quvchilarni shu haqda keyin ham o'ylab yurishga undashi ham bor gap. Bu bilan o'quvchilar mantiqiy mushohada yuritishga yo'naltiriladi. O'qituvchining o'z qat'iy, hal qiluvchi fikrini aytishi adabiy ta'limning bugungi maqsadiga aslo muvofiq kelmaydi. Asarni o'quvchi o'zi uchun o'zi kashf qilmog'i lozim.

"Diydasi qattiq" dadaga munosabatni mushohada qilishga undovchi: "Bolaning dadasini o'ta badjahl odam deb tasavvur qilishi to'g'rimi?" – degan savol o'rtaga tashlanib, imkon qadar ko'proq o'quvchilarning fikrlari eshutilishi kerak. Bu savolga javobni mavhum mulohazalar orqali emas, balki hikoya matniga asoslanib topishga urinish lozim. Shunda ular bu holat aslida otaning tinimsiz davom etayotgan: "...ur kaltak, sur kaltak tagidan chiqolmay, ishdan haydala-haydala, oxir pirovardida, qishloqqa qaytib, uyda ko'kragini zaxga berib yotgan paytlar" dagi kayfiyatidan ekanini ilg'aydilar. O'quvchilar inson kayfiyati hamisha bir xil bo'lavermasligi, hayot hodisalari inson ruhiyatiga kuchli ta'sir ko'rsatishini anglaydilar. O'quvchilarning o'z fikrini lo'nda, aniq ifodalashlariga, takrorlarga yo'l qo'ymasliklariga erishish muhim ahamiyat kasb etadi. O'qituvchi buni hamisha nazorat qilishi kerak.

Hikoya tahlili asnosida o'quvchilarning oldiga qo'yilgan: "Grafinni sindirib qo'ygan o'g'liga bergan jazosi otaning asl qiyofasini bildiradimi?" tarzidagi savolga ularning javob topishlari muhim. Buning uchun o'quvchilar matndan otaning asl qiyofasini namoyish etuvchi o'rinlarni, uning asabiy holati sabablarini ochib beruvchi tasvirlarni qidirib topishlari kerak bo'ladi. Savolga javob qidirish asnosida o'quvchilar o'zlari sezmaganda o'z fikrlarining asosini ham aniqlab boradilar. O'quvchilar otaning bu jarayondagi faoliyatini taftish qiladilar, uning xatti-harakatlarini o'z nuqtai nazarlari bilan baholaydilar. Otaning o'g'liga qilgan ortiqcha qattiqqo'lligidan pushaymoni, uning badjahligiga onaning munosabati, qahramonning o'z xulosalari ham kichik sinchilarning nazaridan o'tadi.

O'quvchilar oila uchun shunday tahlikali sharoitda uyda tintuv o'tkazayotgan harbiylardan biriga "*malla sochlarining uchlari qoshlariga nafis egilib tushgan xushsurat o'ris kapitan...*", – deb baho bergan hikoya qahramoni shaxsiga xos ruhiy xususiyatlarga munosabat bildirganlari ma'qul. Uylariga bostirib kirib, yaqinlarini qaqshatib,

dodlatib, tintuv o'tkazayotgan o'ris kapitanning xushsuratligini payqaganligi o'quvchining go'zallikka, ezgulikka tashnaligi tufaylimi yoki bo'lajak yozuvchiga xos sinchkovlikning ibtidoiy kurtaklarimi ekanligi borasida o'quvchilar jiddiy mulohaza yuritganlari foydali. Ular darhol jo'yali fikr aytolmasalar, savollarni ochiq qoldirish, ularga keyin bo'lsa ham javob topish aytilishi lozim.

Oltinchi sinf o'quvchilari hikoya matni asosidagi: "Uylarini tintiyotgan harbiylarga yordam bergan va ulardan birining maqtovidan yayrab ketgan bolaning tabiati haqida o'ylab ko'ring va buni baholang", – tarzidagi topshiriqni o'rinlatish jarayonida asar qahramoni tabiatiga teranroq nazar tashlaydilar. Bolakay ruhiyatiga xos alohida jihatlar xususida o'z fikrlarini shakllantirish imkoniyatiga ega bo'ladilar. Topshiriq berilgandan keyin o'quvchilarni yo'naltirib yuborish uchun hikoyaning shu o'mini qayta o'qib berish mumkin. Tahlil jarayonida o'qituvchining ko'magiga muhtojlik sezilganda fikr aytishga juda ehtiyot bo'lish zarur. O'qituvchining fikri sinfda hokim bo'lib, hamma uchun umumiy xulosaga aylanmasligi kerak. O'qituvchi o'quvchilarga faqat qo'shimcha savollar bilan yo'nalish berishi yoki o'z fikrini bir mulohaza sifatida o'rtaga tashlashi maqsadga muvofiq bo'ladi. Ma'lumki, inson, u kattami, kichikmi, tabiatan shirin so'z gadosi. Maqtov – shirin so'zning bir ko'rinishi. Hikoya qahramoni – hali do'st bilan dushmani farqlab ulgurmagan, uydagi vaziyatning mohiyatini anglab yetmagan o'quvchikay. Faqat inson tabiatiga xos bo'lgan boyagi jihat unda ustuvorlik qilgan, xolos.

O'quvchilarda Pavlik Morozov kimligi, uning "xizmati" nimalardan iboratligi haqida savol paydo bo'lishi mumkin. P. Morozovning tarixini o'qituvchi gapirib berib, o'quvchini otaga qarshi qo'ygan tuzum haqida tasavvur uyg'otishi ham mumkin. Lekin buni bir topshiriqqa aylantirishi ham maqsadga muvofiq bo'ladi. O'quvchilar internet orqali bu haqda ma'lumot olishlari mumkin¹.

"Keyinchalik, katta bo'lganimda, men uydagi dod-faryodga qaramasdan otamni qamashga kelgan jallodar maqtovidan bir zungina bo'lsada, yayrab ketganimni har eslaganimda o'zimdanda ijirg'anib yurdim. Ammo o'sha daqiqada, afsus-nadomatlar bo'lsinkim, uning so'zlaridan g'ururlanib ketganim ham haqiqat, mudhish haqiqat!" – degan iqror bor. O'quvchilar diqqati bolaning

¹ <https://news.rambler.ru/other/37667627-cto-adelal-pavlik-morozov-na-samom-dele/>

keyinchalik o'zidan ijirg'anishiga sabab bo'lgan holatning tahliliga jalb etilsa, maqsadga muvofiq bo'ladi. O'quvchilar tomonidan qanday fikr aytilsa ham, ular qay darajada mantiqli yoki mantiqsiz, asosli yoki asossiz bo'lishiga qaramay, o'quvchilar fikr aytganliklari uchun dashnom eshitmasliklari shart. Faqat mantiqli fikr bildirganlarga rag'bat ishorasi qilinsa, kifoya. O'quvchilar bundan o'zlari uchun tegishli xulosani chiqarib oladilar, bir-birlarining fikrlari haqida darsdan keyin ham o'ylab ko'radilar, o'ziniki bilan taqqoslaydilarki, bu – adabiyot o'qitish uchun katta natija.

Tahlil jarayonida, navbatdagi savollar ustida ishlayotganda o'qituvchi "shaxsga sig'inish", "Stalin shaxsi", "qatag'on qilinganlar" singari tushunchalar haqida muayyan ma'lumotlar ham berishi kerak bo'ladi.

Asar qahramoni tabiatini anglashda, uning o'ziga xos alohida yaratilgan ekanligini his etishda uning: "...gumbur-gumbur sadolaru otashin qo'shiqlar qulog'imga chalinishi bilan xuddi nog'oraga o'rgangan harbiy otday oyoqlarim o'z-o'zidan raqsga tushib, yuragim xapriqib ketaverardi",- degan iqrorini taftish qilish yaxshi samara berishi mumkin. O'quvchilar o'zlarini o'sha bolaning o'miga qo'yib ko'rsalar, ham qahramonni anglash, ham o'zlarini bilish nuqtai nazaridan bir pog'ona yuksalishga erishishlari mumkin. Bu holatni taftish etishga urinish o'quvchilarni o'yga toldirishi tabiiy. Ular o'quvchikayning xarakteri namoyon bo'ladigan xatti-harakatlari tasvirlangan bir qancha o'rinlarni qayta o'qib, ularni bir-biriga taqqoslab, matnda qahramon ruhiyati chizgilari aks etgan o'rinlarni qaytadan ko'rib chiqishadi. O'qituvchi ularga ko'maklashish maqsadida o'quvchining har qanday sharoitda ham, avvalo, o'quvchi ekanligini, uni tushunmoq uchun o'quvchilarga xos mezonlar bilan yondashish lozinligini uqtirishi kerak.

Hikoyaning eng so'nggi jumlasini o'qish, bolaning o'shandagi xatti-harakati bilan harbiyning maqtovidan yayrab ketgandagi holatini o'zaro qiyoslash qahramonning tabiatini to'liqroq ochish imkonini beradi. Ayni bir bolaning ayni bir odamlarga ikki xil vaziyatdagi tamomila qarama-qarshi munosabati o'quvchilarda odam degan yaratilgan juda murakkab va anglash mushkul mavjudot ekani haqida qanoat uyg'otadi. Asar nihoyasida bolaning alamli chinqirig'i tasvirlanishi sababini aniqlashga urinish hikoya tahlilini chuqurlashtirish imkonini beradi. Asar qahramoni ko'nglidan alamli

chinqiriq chiqishiga turtki bo'lgan, "NKVD xodimlarining maqtovi ham, aksilinqilobchilar kirdikorlarini fosh etgan xushyor pioner ekanligim ham – bari yodimdan chiqib "Dadajon",– degan cha otamning tizzasini quchoqlab oldim" tarzidagi holatni yuzaga keltirgan hayotiy-ruhiy sabab nimaligi haqida o'quvchilar jiddiy o'ylab ko'rganlari ma'qul. O'quvchilar bunga "diydasi qattiq" otaning ko'z yoshi yoki uning afsus-nadomatlari yoxud otaning o'g'liga, o'g'ilning otaga bo'lgan mehri sabab bo'lganligini topish uchun izlanishlari, matni shu maqsadda qayta idrok etishga urinishlari g'oyat muhimdir.

"Komsomol qo'mitasining kotibi tabiatiga xos sifatlarni asar matniga tayangan holda izohlab bering. U qanday odam?" savol-topshirig'i qo'yilganda o'qituvchi avval "komsomol" tushunchasiga izoh berib o'tadi. Komsomol sho'rolar davridagi yoshlar qo'mitasi bo'lib, bugungi "Yoshlar ittifoqi"ga o'xshashroq tashkilot. O'quvchilar komsomol qo'mitasi kotibi tabiatiga munosabat bildirayotganlarida ularning fikrlariga diqqat qilish, qarashlarini asoslashga undash o'rinli bo'ladi. O'quvchilar o'z aytganlarini asar matniga asoslanib isbotlaganlarida, fikrlari qat'iylashadi, ehtimol, insonlarga xos illatlarga ruhiyatlarida o'ziga xos munosabat shakllanadi. Tarbiyalanuvchilar diqqati hikoya qahramonining shu o'rindagi holatini tasavvur qilishga yo'naltirilishi kerak.

"Muzqaymoq" hikoyasining o'ziga xos jihati shundaki, u qahramonlar tabiatini ochib beradigan turli lavhalar tasviridan tashkil topgan. U aksariyat hikoyalar singari bir voqea natijasida tug'ilgan holatlar tasviriga bag'ishlangan emas. Shu bois o'qituvchi asarning har bir alohida lavhasi chuqur tahlil etilishiga ahamiyat berishi joiz. Pushkinning daffarga chizilgan suratidan go'yo mamlakatdagi tuzumga qarshi yashirin yozilgan chaqiriqni topishga doir tasvirni tahlil qilish uchun o'qituvchi matnning shu qismini qayta o'qib berish zarur. Shu tariqa hikoyachi bolaning holatiga o'quvchilarning diqqati qaratiladi. Otasi qamalgani tufayli o'ksik bolaning tiyiqsiz hayajoni, o'zini o'rtoqlari singari bexijolat, xotirjam ko'rish istagi, shu vatanning farzandi bo'lish sharafiga erishish xohishi pok qalbli o'smirming cheksiz xayolotini o'zi istagan yo'nalishlarda parvoz etishga undaganini o'quvchilar anglasalar, qahramonni tushunadilar.

Bolaning birinchi bo'lish istagi sabablarini o'quvchilar tushunishga urinishlari kerak. Asar qahramoni yo'q narsani birinchi bo'lib topishni juda qattiq istaganligini matnga tayangan va

qahramonning harakatlarini baholagan holda izohlash o'quvchilar uchun ma'naviy o'sishning vositasi bo'ladi. O'g'lining hovliqishi bilan onaning yozg'irishi sabablarini o'quvchilar bilishlari kerak. Surati hurmat taxtasiga osilmaganini ko'rgan hikoyachi kelgan xulosaga o'quvchilar munosabat bildirishlari lozim. O'quvchilar "Muzqaymoq" qahramonining shu o'rindagi istagi bilan "Nido" dostonidagi bolaning istagi o'rtasidagi umumiylik haqida o'ylab ko'rishlari ularning tasavvurlari tiniqlashishiga ko'maklashadi. Shunda hodisalarni solishtirish asnosida ulardagi o'xshash va farqli jihatlarni aniqlash ko'nikmasi ham shakllanadi.

Asarni didaktik tahlil etishda: "Odamlarning o'zaro ishonchini yo'qotishga intilgan, ularni bir-biriga yov qilishni mo'ljallagan tartib haqida qanday fikrdasiz? Odamlar bir-birlariga ishonganlari yaxshimi yoki shubhalanganlari?" qabilidagi savollarga javob topish muhim ahamiyat kasb etadi. Bu savollarga o'qituvchining ko'nglidagiday javob qaytaradigan o'quvchi sinfda ko'p bo'lmasligi mumkin. Lekin istalganiday bo'lmagan javobning ham javob va u ham fikriy izlanish mahsuli ekaniga ko'nikish lozim.

Hikoyadagi boshqa bir tasvirga: qamoqdagi otaning Stalin nomini biron marta tilga olmaganiga, uning ayoli va farzandlaridan, ayniqsa, muzqaymoq olib berolmagani bois o'g'lidan kechirim so'rashi manzarasiga o'quvchilarning diqqati tortiladi. O'quvchilar otaning ko'nglida Stalinga, jamiyatga bo'lgan e'tiqodu ishonchning so'nib qolgani sabablarini tushuntirishga urinib ko'rishlari lozim. Bir so'zli, diydasi qattiq otaning vidolashuv chog'ida ayolidan pulni qiynalib olishiga diqqat qaratish, uchinchi sinf o'quvchisi zimmasiga «oilaning eng katta erkagi» degan mas'uliyatning yuklanishi, chinakam ayrilqni ruhan his qilgan o'quvchining holatini anglashga urinish o'quvchilar ma'naviyati shakllanishida muhim o'rin tutadi.

Hikoyaning didaktik tahliliga bag'ishlangan dars yakuniga yetganda uyga vazifa sifatida "Qatag'on qurbonlari" mavzusida tadqiqot-insho yozishni topshirish mumkin. O'quvchilar qo'shimcha adabiyotlar va internet materiallari asosida bir qator shaxslar haqida ma'lumot to'playdilar. Kashfiyotlarini keyingi darsda o'rtoqlari bilan bo'lishadilar.

Savol va topshiriqlar:

1. O'ylab ko'rib aytingchi, adabiyotshunoslik va adabiyot o'qitish metodikasi ilmida tur, janr va obrazlarning ahamiyatlilik darajasi va farqi nimadan iborat?

2. Nima deb o'ylaysiz, adabiyot o'qitish metodikasi ilmining sinchilik ilmiga aloqadorlik jihati qanday? Adabiy ta'lim uchun qay biri ustuvor ahamiyat kasb etadi? Nima uchun? Fikringizni asoslang.

3. Adabiy janrlar va adabiy turlar bir-biridan qanday farqlanishini bildingiz. Bilganlaringizni misollar bilan asoslang.

4. Har bir janrga mos badiiy bitik yaratishga urinib ko'ring. Siz bo'lajak adabiyot o'qituvchisi sifatida o'z qobiliyatlaringizni sinab ko'ring.

5. O'qiganlaringiz zamonaviy adabiyotda bugun mavjud bo'lgan asarlarning har bir janrga mos va xos vakillarini sanab ko'rsating. Asarlarning shu janrga mosligini nazariy asoslariga tayanib dalillang.

6. "Drama" atamasining tur va janrga xos xususiyatlarini farqlab aytib bering. Har biriga alohida misol keltiring. O'z haqiqatingizni misollar bilan isbotlang.

7. Adabiyot va tasviriy san'atdagi obrazlarning ikki xil shaklini farqlab ajratib bering. Shaxsni ifodalovchi obrazlar bilan tasvirni ifodalovchi obrazlarning asarlardagi o'rni va rolini ochib bering. Fikringizni kursdoshlar bilan o'rtoqlashing.

8. Kumushbibi, Bo'ri polvon, Qo'chqor singari shaxs obrazlari bilan shiroljinlar ("Oq kema"), gilos ("Oydinda"), och to'lqin ("Seni izlab...") timsollarini taqqoslang. Har bir obrazring asardagi o'rni va rolini asoslashga urinib ko'ring.

9. Badiiy asarlardagi shaxs obrazlarining didaktik tahlilida nima ustuvorlik qiladi? Didaktik tahlilda qanday sifatlarga va nima uchun katta e'tibor qaratiladi?

10. Badiiy bitiklardagi narsa va hodisalar obrazlariga didaktik tahlilda qanday yondashiladi, Sizingcha? Bunday obrazlar talqini o'quvchiga nima berishi mumkin? Bu borada nima deb o'ylaysiz? Fikringizni adabiy timsollar misolida asoslang.

11. Odib Yoqubovning "Muzqaymoq" hikoyasida o'quvchilar o'zlashtirishlari lozim bo'lgan lavhalarni bir o'qituvchi sifatida savol yoki topshiriqqa aylantiring.

12. Hikoya matni yuzasidan taqdim etilgan savol va topshiriqlar ko'magida auditoriyada uni didaktik tahlilga torting. Fikrlaringizni

o'zingiz ham asar matnidan dalillar keltirgan holda asoslang. Faoliyatning bu turi ertaga amaliy ish jarayonini tasavvur qilishingizga ko'maklashadi.

13. "Muzqaymoq" hikoyasi mazmuni asosida o'zingizga xos bo'lgan ijodkorlik hissiga tayangan holda dramatik asar ssenariysini yaratishga urinib ko'ring.

14. Odil Yoqubov xotiralaridagi: *"Birinchi adabiyot darsi hyech esimdan chiqmaydi. Sinfga juda sipo kiyingan, qotmadan kelgan xushqad, xushsurat odam kirib keldi. U doska oldida to'xtab, birdan sukutga cho'mgan sinfga bir zum tikilib turdida, qisqa qilib: "Pushkin. "Kavkaz asiri",- dedi. So'ng dostonni yoddan o'qiy ketdi. Keyinchalik men she'rni yoddan o'qiydigan ko'p shoirlar va artistlarni ko'rdim, ularning she'r o'qish uslublaridan zavqlandim, ammo, nazarimda, butun bir dostonni boshdan-oyoq yod o'qigan o'qituvchini uchratmadim, she'rni bunchalik tiniq, san'atkorona o'qiydigan muallimni ko'rmadim"* e'tirofqa diqqat qiling. Har bir o'quvchingiz Sizni ertaga shunday hurmat bilan eslashini istaysizmi? Buning uchun nima qilish kerak deb o'ylaysiz?

15. "Muzqaymoq"qa ilmiy taqriz yozing. Bunda mutaxassislar maqolalariga tayaning.

21-MAVZU. EPIK TURGA MANSUB ASARLAR USTIDA ISHLASH YO‘LLARI

Reja:

1. *Epik asarlarning xususiyatlari.*
2. *Epik asarlarni o‘rganishdagi o‘ziga xosliklar.*
3. *Epik asarlarni didaktik tahlil qilishning metodik talablari.*
4. *Badiiy matnning didaktik tahlili namunasi.*

O‘tgan mavzu ustida ishlanganda adabiyotshunoslik ilmida epik turga mansub janrlar ham batafsil xotirlandi.

Umumiy o‘rta ta’lim maktablari “Adabiyot” darsliklarida epik turga mansub: Sh. Xolmirzaevning “O‘zbeklar”, N. Dumbadzening «Hellados», A. Qahhomning «Bemor» va «O‘g‘ri» hikoyalari, O. Yoqubov qalamiga mansub «Muzqaymoq», va «Yaxshilik» hikoyalari, S. Ahmadning «Qoplon», «Laylak keldi», Umar Sayfiddinning «Naqorat»i, Gabriel Garsia Marquesning «Atirgulning tikoni» kabi bir qator hikoyalar; A. Qodiriy ijodiga mansub “O‘tkan kunlar”, “Mehrobdan chayon”, Ch. Aytmatovning “Asrga tatigulik kun”, Cho‘lponning “Kecha va kunduz”, Pirimqul Qodirovning «Yulduzli tunlar» romanlari; Sh. Xolmirzaevning «Qora kamar» dramasi, Sofoklning «Shoh Edip» fojiasi va Sh. Boshbekovning «Temir xotin» komediyasi singari bir qator asarlar har xil sinflarda o‘quvchilarning yosh xususiyatlari va intellektual imkoniyatlarini hisobga olgan holda taqdim etilgan.

Epik turning ertak janriga mansub “Uch og‘a-ini botirlar”, “Susambil” kabi xalq va “Epchil tikuvchi”, «Hurishni eplolmagan kuchukcha» kabi adabiy ertaklar; “Oygul bilan Baxtiyor”, «Odil Burgutshoh va «Zamburug‘» laqabli josus haqida ertak» singari ertak-dostonlar; «Yovvoyi echkilar», «Kiyik bilan tokzon», «Bo‘ri bilan laylak», «Eshak bilan baqalar», «Ustiga tuz yuklangan eshak», «Burgut, zag‘cha va cho‘pon» kabi masallar; X. To‘xtaboev qalamiga mansub «Sariq devni minib», Pirimqul Qodirovning «Avlodlar dovoni» romani «Nizomning tantiligi»dan parchalar; G‘. G‘ulomning «Shum bola», O‘. Hoshimovning «Dunyoning ishlari», N. Norqobilov qalamiga mansub «Oqbo‘yin» va T. Murod ijodidan «Yulduzlar mangu yonadi» singari bir qator qissalar o‘rganish uchun taqdim etilgan.

Ko'rinadiki, maktab adabiy ta'limida epik turga mansub deyarli barcha janrlarga murojaat qilingan.

Umumta'lim tizimida o'rganish uchun tavsiya etilgan epik turga mansub bu asarlarning barchasi: voqealarning izchil bayoniga, tasvirda tafsilotlarning ustuvorligi va har biri o'z mazmun-mohiyatidan kelib chiqqan holda bir qator obrazlar tizimiga ega. Mazkur badiiy bitiklar qay janrga mansubligidan qat'i nazar ularning har biri mazmunida muayyan miqdorda personaj-obrazlar mavjud va ular ma'lum voqealar rivojida tasvirlanadi. Har bir timsolga xos bo'lgan xarakter-xususiyatlar voqealar rivoji tasvirida ochilib boradi.

Hikoya janriga mansub bitiklar o'quvchi uchun tushunarli, ixcham asarlar hisoblanadi. Hikoyaning qulayligi hajmi uncha katta bo'lmagani holda bayonning yorqinligi, kompozitsiyaning unchalik murakkab emasligi, personajlar sonining kamligi, yozuvchi diqqatining bir qahramon shaxsiga qaratilganligi va hokazo jihatlar bilan ajralib turadi.

"Adabiyot" darsliklarida hajman katta bo'lgan asarlar ulardan olingan parchalar shaklida taqdim etiladi va o'rganiladi. Ayrim hajman kichik bo'lgan hikoyalargina to'liq shaklda yoki qisqartirib taqdim etilishi mumkin. Lekin hikoya bilan qissadan yoki romandan olingan parchaning shakliy elementlari o'zaro farqlanadi, ayrim elementlari o'xshashlik kasb etishi ham mumkin. Yirik epik asarlardan olingan parchalar ham o'zaro alohida yaxlitlik kasb etishi, bir qismining mazmuni ikkinchisini rad etmasligi, keltirilgan parchalar umumiy yaxlitlikni kasb etishi maqsadga muvofiqdir.

O'z mazmun-mohiyati va shakliga asosan epik turga mansub bo'lgan hikoyalarda ko'pincha bir kichik voqea va uning tafsiloti bayon qilinadi. Tabiiyki, roman yoki qissadan olinib darsliklarga kiritiladigan parchalar ham shunday umumiylik kasb etishi taqozo etiladi. Adabiyotshunoslikda ta'kidlanganidek, syujet asar muallifi o'ylagan niyatining qahramonlar xarakteri, xatti-harakati mantig'iga muvofiq yuzaga keluvchi, o'zaro aloqada, rivojlanishda bo'lgan qirralarini ochishga xizmat qiluvchi voqealar zanjiridir. Hajman katta asarlardan olingan parchalar ham ma'lum darajada shu shu tizimga yaqinlashtirilishi kerak. Muhimi, o'quvchi syujetni shunchaki voqealar bayoni deb tushunmasligidadir. Buning uchun o'qituvchidan epik asar tahlili ustida ishlanganda o'quvchilarni ana shu aloqadorliklarni, dinamikani ilg'ashga yo'naltira bilish ham talab qilinadi. Boshqacha aytganda, o'qituvchi asar mazmuni yuzasidan taqdim etadigan savol va

topshiriqlari bilan o'quvchilarni uning syujetiga xos bo'lgan voqealar, qahramonlar xarakteri va xatti-hatakatiidagi oqibatning kelib chiqish sabablarini aniqlashga yo'naltirishi, shundan keyingina hodisani baholashga undashi maqsadga muvofiq bo'ladi.

Epik janrga mansub ertak xalq og'zaki poetik ijodining epik turga mansub asosiy janrlaridan biri sifatida to'qima va uydirmalarga asoslangan sehrli sarguzasht va maishiy xarakterdagi epik badiiy asardir. Asosan, nasr shaklida yaratiladi. Bu janr M. Koshg'ariyning «Devonu lug'otit turk» asarida "etuk" shaklida uchraydi va biror voqeani og'zaki tarzda hikoya qilish ma'nosini bildiradi. Ertak Surxondaryo, Samarqand, Farg'ona o'zbeklari orasida "matal", Buxoro atrofidagi tuman va qishloqlarda "ushuk", Xorazmda "varsaqi", Toshkent shahri va uning atrofida "cho'pchak" atamasi bilan ishlatiladi. Ertak hayot haqiqatining hayoliy va hayotiy uydirmalar asosida tasvirdanganligi, tilsim va sehr vositalariga asoslanishi, voqea va harakatlarning ajoyib-g'aroyib holatlarda kechishi, qahramonlarning g'ayritabiiy jasorati bilan folklorning boshqa janrlaridan farq qiladi.

Ertaklarda uydirma muhim mezon bo'lib, syujet voqealarining asosini tashkil etadi, syujet chizig'idagi dinamik harakatning konflikt yechimini ta'minlaydi. Uydirmalarning turli xil namunalari ta'limiy-estetik funksiyani bajaradi, janr komponenti sifatida o'ziga xos badiiy tasvir vositasi bo'lib xizmat qiladi. Uydirmalar voqea va hodisalarni hayotda bo'lishi mumkin bo'lmagan yoki mavjud bo'lgan hodisalar tarzida tasvirlaydi.

Xayoliy va hayotiy uydirmalarning ishtiroki, syujet chizig'ida tutgan o'rni va vazifasiga ko'ra ertaklarni ikki guruhga – xayoliy uydirmalar asos bo'lgan ertak, hayotiy uydirmalar asos bo'lgan ertaklarga ajratish mumkin. Xayoliy uydirmalar asosidagi ertak syujeti mo'jizali, sehrli; hayotiy uydirmalarga asoslangan ertak syujeti esa hayotiy tarzda bo'lib, unda real voqea-hodisalar tasvirlanadi.

Ertaklarda, asosan, uch maqsad ustuvorlik qiladi:

- ideal qahramonning jasorati, yovuz kuchlarga qarshi chiqib, xalq manfaatini himoya qilishi;
- bosh qahramonning o'zga yurt malikalariga yoki parizodlariga oshiq bo'lib uylanishi, kasalga dori topishi, ajdar va devlar olib qochgan kishilarni ozod qilishi;
- adolatsizlikka, zulmga qarshi chiqishi.

Ertaklar yaratilishida nazarda tutilgan bu kabi maqsadlarning birinchisi pahlavonning faol harakati va g'ayritabiiy kuch-qudrati bilan amalga oshsa, ikkinchisi tabiatan zaifroq qahramonga yordam beruvchi tilsim vositalari yordamida, uchinchi esa bosh qahramonning aqlidroki, tadbirkorligi bilan amalga oshadi.

Ertak janri obrazlar talqini, g'oyaviy mazmuni va konflikti, syujet va kompozitsiyasi, uydirmalarning o'rni va vazifasi, tili va uslubiga ko'ra, shartli ravishda hayvonlar haqidagi ertaklar, sehrli ertaklar, maishiy ertaklar, hajviy ertaklarga bo'linadi. Hayvonlar haqidagi ertaklarning bir turi majoziy ertaklardir. Majoziy ertak («Susanbil», «Bo'ri bilan tulki», «Tulkining taqsimoti», «Ikki boyqush» va bq.)larning syujeti asosida ko'chma ma'no, allegorik obrazlar yotadi. Masalan, laqmalik va qonxo'rlik bo'ri orqali, ayyorlik va tilyog'lamachilik tulki orqali ifodalanadi va hk.

Sehrli ertaklarda voqealar sehr-jodu, fantastik uydirmalar asosiga qurilgan bo'ladi. Bular da pahlavonlik va qahramonlik madh etiladi («Yalmog'iz», «Semurg'», «Devbachcha», «Kenja botin» va hk.). «Quloqboy», «Handalak polvon», «Uch yolg'on da qirq yolg'on» va boshqa ertaklar komik, ba'zilari hatto hajviy xarakterga ega. Masalan, «Uch yolg'on da qirq yolg'on» da bosh qahramon xalq orasida shuhrat topgan kal bo'lib, bu komik qahramonning «yolg'on to'qishi» dan zulm va jaholat, adolatsizlik kabi mavjud tuzumga xos illatlar qoralanadi, kishilardagi donishmandlik, tadbirkorlik kabi fazilatlar ulug'lanadi. Maishiy ertaklar («Uch og'aini botirlar», «Oygul bilan Baxtiyor», «Tohir va Zuhra», «Farhod va Shirin», «Zolim podsho» va hk.) da ko'proq zulm va adolatsizlik qoralanadi¹.

Masalan, beshinchi sinflar «Adabiyot» darsligida o'rganish uchun taqdim etilgan «Uch og'a-ini botirlar» ertagi odatdagidek ota nasihati bilan boshlanadi. Bunda ota kambag'al, lekin hayot tajribalariga boy bo'lgan shaxs. Ertakning boshqa bir variantida asosiy obrazlar shoh va uning o'g'illari shahzodalardir. Botirlar obrazida axloq va odobning yuksak namunasi, odamiylik, donishmandlik, jasurlik kabi sifatlar ko'rinsa, shahzodalar qiyofasida mol-mulk to'plash yo'lida har qanday yomon niyatlardan qaytmaydigan yolg'onchi, johil kishilar obrazi gavdalangan.

¹ <https://qomus.info/encyclopedia/cat-j/janr-uz/>

Epik asarlarning asosiy xususiyatlaridan biri konfliktidir. Bo'lajak adabiyot o'qituvchilari bu kabi nazariy ma'lumotlarni adabiyottanuv kurslarida batafsil o'rganadilar, albatta. Adabiyot o'qitish metodikasi kursi badiiy asarlarning bevosita o'quv tahlili bilan aloqadorligi tufayli mazkur bilimlar ixcham holda eslatib o'tilmoqda. Konflikt badiiy asarda tasvirlangan xarakterlar, ifoda etilgan g'oyalar, kayfiyatlarining kurashidir. Konflikt butun asar syujeti va mazmunining yo'nalishini ta'min etadi. O'z-o'zidan ravshanki, hikoya ko'pincha konflikt asosiga quriladi. Roman yoki qissadan olingan parchada u qaysi darajasiga ko'ra aks etgan bo'lishi ko'pincha noaniq bo'ladi.

Epik asarlar sirasiga mansub roman janri inson hayotini muayyan badiiy makon va zamonda butun murakkabligi bilan, jamiyat va tabiat bilan aloqadorlikda har tomonlama to'liq tasvirlashga qaratilgan ko'p planli syujetga ega bo'lgan asardir. Romanda shaxs va jamiyat hayoti bir butunlikda, mustaqil hodisalar sifatida tahlil hamda talqin qilinadi. Romanda muayyan shaxs taqdiri oilaviy-maishiy, milliy, ijtimoiy, madaniy muhit bilan o'zaro uzviy aloqadorlikda tasvirlanadi. Roman janri markazida inson obrazi turadi¹.

Adabiyot darslarida epik janrlarga mansub asarlar didaktik tahlilga tortilar ekan, ularning badiiy-estetik xususiyatlarini o'rganishga ham alohida e'tibor qaratilishi joiz. Epik asarlar hayotni, atrofdagi kishilarning turli xil munosabatlarini bevosita tasvirlaydi. Qahramon taqdirini butun murakkabliklari bilan aks ettiradi. Lirik va epik turdagi asarlar o'rtasida farq bo'lsa-da, har bir epik asarda lirika elementlarning bo'lishi qahramon ichki dunyosini chuqurroq his etishga va asar ta'sirchanligining oshishiga sabab bo'ladi.

Professor Q. Yo'ldoshev epik asarlarning badiiy tahlili borasida: *"Ko'pincha epik asarlar tahlil qilinayotganda undagi qahramonlardan g'oya qidirishga tulinishadi va shu bois turli asarlardagi mutlaqo boshqa-boshqa personajlar ikki tomchi suvday bir xil talqin etilib, birday baholanadi. Chunki g'oyalar o'xshash bo'ladi, mutlaqo bir xil g'oyalar ham ko'p, lekin cheksiz olamda bir-biriga to'liq o'xshash bo'lgan ikki kishi yo'q. Badiiy asar va undagi qahramonlar tasviri esa, ayni shu o'xshamaslikning, o'ziga xoslikning badiiy ifodasi sifatida yaratilishi lozim. Shuning uchun ham adabiyotshunoslik amaliyotida Yo'lchi va G'ofir, Jamila va Gulnor, Saida va Zaynab, Otabek va*

¹ Салаев Ф., Курбоннѳев Г. Адабиѳтшунослик атамаларининг илохли сўзинги. – Т.: "Янги аср авлоди", 2010, – 202-бет.

*Anvar, Kumush va Ra'no timsollariga uzoq vaqt mobaynida bir xil baho berib kelingan. Bunga sabab adabiyotshunoslikda bu qahramonlarga individual qiyofaga ega jonli odam sifatida yondashilmagan va ulardan faqat g'oya qidirilib, ijtimoiy xulosa chiqarishga urinilgan*¹ tarzidagi fikrni ilgari surgan.

Umumta'lim tizimining barcha bosqichlarida epik asarlar didaktik tahlilga tortilar ekan, bu jarayon o'quv tahlilining maqsad va vazifalaridan kelib chiqishi, adabiy ta'limga badiiy asarlardan g'oya qidirish ishi mutlaqo begana ekanligini adabiyot o'qituvchisi anglab olishi kerak.

Adabiyot darslarida o'rganish uchun dasturga kiritilgan bir qator epik asarlarning hajman yirik ekanligi, ularni ko'pincha lirik asarlar singari bir zarb bilan o'qib chiqib bo'lmashligi, binobarin, bir o'quv soati ichida ham matn bilan tanishish ham tahlil qilish mumkin bo'lmagan hodisa ekanligini ta'kidlash o'rinlidir. Maktab adabiy ta'limi amaliyotida epik asarlarni tahlil qilishning o'ziga xosligini keltirib chiqargan omillardan biri ham ayni shu hajm masalasiga borib taqaladi.

Rus metodisti M. A. Ribnikova: «Metodik usullarni asar tabiati taqazo qiladi... Balladani reja asosida tahlil qilish mumkin, biroq lirik she'rni rejalashtirish maqsadga muvofiq bo'lmaydi. Kichkina hikoya to'liq hajmda o'qiladi va tahlil qilinadi.

Romandan alohida, yetakchi boblarni ajratib olinadi... Topishmoqlarning javobi topiladi va yod olinadi, maqollar izohlanadi hamda hayotiy misollar bilan dalillanadi. Masal esa mazmunda ko'zda tutilgan bosh maqsadga tayangan holda tahlil qilinadi»², deydi.

Maktab adabiy ta'limi amaliyotida epik asarlarni didaktik tahlilga tortishda matnning hajmi, obrazlar tutumlari va voqealar tasvirining murakkablik darajasini oldindan inobatga olib ish ko'rish maqsadga muvofiq bo'ladi. Bunda, avval, badiiy matn ma'noli qismlarga ajratib olinishi, qaysi qismi uyda o'qishga, bir qismi darsda o'qituvchi tomonidan o'qilishiga alohida e'tibor qaratiladi. Asarlarning didaktik tahlilida matndagi muhimni nomuhimdan farqlash, asardagi timsollarga ijobiy yoki salbiy obraz deb emas, jonli odam tarzida munosabatda bo'lish taqozo etiladi.

¹ Йўлдошқў К. Бадий тасвир асослари. – Т.: "Камалак", 2016. – 97-б.

² Рыбникова М. А. Очерки по методике литературного чтения. – Москва: Педагогика, 1985. – С. 58.

Shunday qilinganda timsolning odamlikka xos xususiyatlari, asar muallifi ularda ilgari surgan hayotiy haqiqatlar va ularning asl mohiyati namoyon bo'ladi.

Adabiy asarning badiiy estetik mohiyati uning kompozitsiyasini, ya'ni undagi turli-tuman qahramonlar, bir-biriga o'xshamaydigan sahnalar, alohida joy, manzara, vaziyat tasvirlari, monolog, dialoglar, o'y, xayol, tush va boshqa turli komponentlarning murakkab tartibini o'rganish, sharhlash orqali o'zlashtiriladi. Tahlil jarayonida o'qitishning xilma-xil usullaridan foydalaniladi.

Professor B. To'xliev epik asarlar tahlili borasida: *"O'rganish uchun taqdim etilgan epik asarlar tahlilga tortilganda adabiyot o'qituvchisi matn hajmidan kelib chiqqan holda uning bir qismini uyda o'qib kelishga topshirishiga to'g'ri keladi. Asardagi personajlarning qat'iy va haqqoniy tasviriga jiddiy e'tibor qaratishi kerak bo'ladi. Tahlil shunday yo'lga qo'yilgandagina timsolning o'ziga xosligi, adibning san'atkorligi namoyon bo'ladi. Har ikkisining shakllanib kelayotgan shaxsning ma'naviy kamolotiga o'ziga xos ta'siri bo'ladi"*¹ tarzidagi fikrni ilgari surgan.

Epik asarlarda muallifning kechinmasi, tuyg'usi lirikadagi kabi ochiq va oshkora tasvirga tortilaverilmaydi. Ba'zi asarlarda qahramonlar xatti-harakatiga muallifning munosabati yaqqol ko'zga tashlanib turishi, ba'zilarida esa muallif butunlay xolis turgani, voqealar rivojiga aralashmagani nazarga tashlanadi. Bu tur asarlarda hissiyot voqealar qat'iga berkitilgan bo'ladi. Qahramonlarni hayotiy voqealar zaminida ko'rsatish xususiyati epik asarlarda insoniy kechinmalarni tasvirda jarayoniga joylash imkonini beradi va o'quvchidan bu sezimlarni ilg'ab olish talab qilinadi. Adabiyot o'qituvchisi o'z o'quvchilarida epik asar zamiridagi badiiy ma'noni ilg'ay olishi va mantiqiy xulosaga kela bilish malakasini shakllantirishi muhim vazifa hisoblanadi².

Epik asarlarni tahlil qilishda o'quvchilarning yosh xususiyatlari, ularning adabiy tayyorgarligini to'g'ri hisobga olish muhim o'rin tutadi. Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 5-6-sinflarida asosan epik turning kichik janrlari: ertak, hikoya, qissalardan parchalar o'rganiladi. Yirik epik asarlarni o'rganishni yuqori sinflarda, shuningdek, akademik litseylar, kasb-hunar kollejlari va oliy adabiy ta'limda amalga oshirish

¹ Тухлиев Б. Адабиёт ўқитиш методикаси. – Т.: "Янги аср авлоди", 2006. – 74-б.

² Иўдишев К. Адабиёт ўқитишнинг илмий-назарий асослари. – Т.: "Ўқитувчи", 1996. – 126-127-б.

rejalashtirilgan. Ularning har birini o'rganishda o'ziga xos metod, usul va shakllardan foydalanishga to'g'ri keladi.

Prof. S. Matjonovning ta'kidlashicha: *"Ayrim o'qituvchilar epik asarlar tahlilini jo'nlashtirib, yozuvchini o'quvchi bilan yonma-yon qo'yib qo'yadilar. Holbuki, o'quvchilarni yozuvchining badiiy-ijodiy olamiga boshlash zarur. Buning uchun asar tahliliga oid mustaqil ishlarni o'tkazishda o'quvchilar oldiga "Qahramonning bu ishi to'g'rimi?", "Uning o'rnida bo'lganda nima qilar eding?" kabi ijodiy, keng fikrlashga qaratilmagan savollar o'rniga: "Shu vaziyatda qahramon o'zini boshqacha tutishi mumkinmidi? Siz buni qanday tasavvur qilasiz?", "Yozuvchi uni nima uchun aynan shu holatda tasvirlaydi?" singari savollar qo'yilsa, yozuvchining ijodiy laboratoriyasi bilan chuqurroq tanishishga imkon tug'iladi"*¹.

Darslikda har bir mavzudan keyin taqdim etilgan dars ishlanmalari bo'lajak o'qituvchilarning epik, lirik va dramatik turlarga mansub asarlarning didaktik tahlili borasidagi tasavvurlarini tiniqlashtirish, bilimlarni amaliyotga tatbiq etish borasidagi ko'nikmalarini qat'iylashtirish maqsadini nazarda tutgan. Bo'lajak o'qituvchilarning adabiyot o'qitish metodikasi kursi amaliy mashg'ulotlarida o'zlari o'qituvchi-o'quvchi sifatida mazkur dars ishlanmalaridan amalda foydalanishlari olingan nazariy bilimlarning amaliy isboti bo'ladi.

Badiiy matnning didaktik tahlili namunasi

Haqiqatdan tug'ilgan afsona

Shoir, nosir va dramaturg sifatida tanilgan Shuhrat (G'ulom Alimov)ning "Mardlik afsonasi" balladasi umumta'lim maktabining 7-sinfida o'rganish ko'zda tutilgan. Shuni aytish lozimki, balladaning 7-sinfda o'rganilishi pedagogik-psixologik jihatidan bir oz noto'g'ri bo'lgan. Bugungi yettinchi sinf o'quvchilari uchun balladaning badiiy-estetik yuki yengillik qiladi. "Mardlik afsonasi" balladasi mazmun-mohiyati bilan 5-sinf o'quvchilarining intellektual, ruhiy imkoniyatlariga juda mos keladi. Shuning uchun o'qituvchi dasturga 10-15 foizgacha o'zgartirish kiritish huquqi borligidan foydalanib, sinfning saviyasi va imkoniyatidan kelib chiqqan holda balladani

¹ Matjonov S. Maktabda adabiyotdan mustaqil ishlar. - T.: "Uqituvchi", 1996. - 22-23-b.

o'rganishga ajratilgan ikki soatni uning "Shinelli yillar", "Oltin zanglamas" yoki "Jannat qidirganlar" romanlaridan boblar bilan tanishishga qaratishi mumkin.

Mazkur mavzuni o'rganishning dasturiy talqini quyidagicha: *"Shuhrat hayoti va ijodi to'g'risida ma'lumot. "Mardlik afsonasi" balladasida o'zbek xalqining eng qadimgi zamonlarda mustaqillik uchun olib borgan kurashi tasviri. To'maris obrazi. To'maris boshchiligidagi xalq jasoratining ballada janriga xos poetik vositalar orqali tasvirlanishi. M. Osimning "To'maris" hikoyasi bilan "Mardlik afsonasi" balladasi o'rtasidagi o'xshash va farqli tomonlar. Balladaning tarbiyaviy ahamiyati"*¹.

O'qituvchi darsga tayyorlanish jarayonida ham, darsni tashkil etishda ham mana shu talqinga asoslanishi talab etiladi.

Agar adabiyot o'qituvchisi dasturdan chiqishni istamay, 7- sinfning o'zida shu balladani o'rganishga qaror qilgan bo'lsa, "Mardlik afsonasi" asarini o'rganishga ajratilgan ikki soatning birinchisida o'quvchilar Shuhrat shaxsi, hayoti va ijodi bilan bir qadar tanishtiriladi. Darslikda taqdim etilgan biografik ma'lumot bilan tanishishga, garchi u asosan bilim berishga yo'naltirilgan bo'lsada, ma'lum vaqt ajratilishi kerak bo'ladi. Chunki o'quvchilar adabiyot darslarida Shuhrat bilan birinchi marta tanishadilar. Shuning uchun o'qituvchi adibning rasmi, kitoblari, zamondoshlarining xotiralari hamda adabiyotshunoslar: I. Yoqubovning "Til va adabiyot ta'limi" jurnalining 2008 yil 3-sonida chop etilgan "Badiiy-estetik so'z qudrati", Sh. Normatovanning ushbu jumhaling shu sonida bosilgan "Otashqalb adib" maqolalariga tayanishi mumkin.

O'quvchilarda Shuhrat shaxsi haqida ma'lum tasavvur paydo qilgan o'qituvchi ballada matnini ifodali qilib o'qib beradi². Mutolaa jarayonida o'qituvchining muallif nutqiga jiddiylik, To'maris nutqiga qat'iylilik, Kayxusrav nutqiga qahr ohangini berishga harakat qilish matnning ta'sir kuchini oshiradi. Balladani o'qishga darsning 10–12 daqiqasi sarflanadi. Shu bilan ushbu mavzuga ajratilgan birinchi dars tugaydi.

O'qituvchi o'quvchilarga uy vazifasi sifatida maktab kutubxonasidagi "O'zbek Milliy ensiklopediyasi"ning 5-tom 501-

¹ Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 5–9-sinfi uchun adabiyotdan o'quv dasturi. – T.: PITM, 2017.

² Yo'ldashev q. va bq. Adabiyot. Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 7-sinfi uchun darslik-majmua. Qayta ishlangan 4-nashri. – T.: «Sharq» nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosh tahririyati, 2017. – 29–32-b.

betidan massagetlar haqida, 9-tom, 8-betida va "O'quvchilar ensiklopediyasi"ning 543-sahifasidan o'rin olgan To'maris to'g'risidagi bilimlarni o'zlashtirib olishni, M. Osim qalamiga mansub "To'maris" hikoyasini hamda "Mardlik afsonasi" balladasini qayta o'qib kelishni topshiradi.

Ikkinchi dars uy vazifasini kim, qaysi adabiyotdan foydalanib bajarganini aniqlab olishdan boshlanadi. Vaziyatga qarab, o'quvchilar rag'batlantiriladi va ballada matni qayta o'qib beriladi. O'quvchilar o'z darsliklaridan o'qituvchilarini kuzatib boradilar. So'ngra **suhbat metodidan** foydalangan holda birgalikda matn ustida ish boshlanadi.

O'rni kelganda shuni aytish lozimki, suhbat metodi, ko'pchilik o'ylaganidek, juda ham jo'n usul emas. Zamonaviy adabiy ta'lim maqsadiga xizmat qiladigan suhbat metodida o'quvchilar tomonidan mantiqli mulohaza, mustaqil fikr, badiiy, ilmiy, va hayotiy xulosalar chiqarilishi talab qilinadi. Toki, o'quvchi berilgan savollarga javob berarkan, matn mazmunini qaytib hikoyalamasligi, o'qituvchi yoki o'rtoqlarining fikrini takrorlamasligi kerak.

Tafakkur mustaqilligini ta'minlashga qaratilgan bunday suhbatning asosiy talablaridan biri savollarning shakl tomonidan ham, mazmun jihatidan ham puxta o'ylangan bo'lishidir.

O'quvchini o'ylashga, mustaqil ravishda mulohaza yuritishga undaydigan savollarni tayyorlayotganda o'qituvchi sinfdagi barcha o'quvchining rivojlanganlik, ijodkorlik darajasini nazarda tutishi lozim bo'ladi.

Ta'lim-tarbiya jarayonida o'quvchilar hamisha ham mantiqiy asoslangan javoblarni bera olmasliklari mumkin. Savolga o'quvchilarning javoblari to'laqonli bo'lishida o'qituvchining yordamchi savollari qo'l keladi. Bunday vaziyatlarda bitta fikrga aniqlik kirituvchi bir necha yoki o'sha fikrni rivojlantiruvchi turkum qo'shimcha savollar beriladi.

Yana shuni ham unutmash kerakki, suhbat so'ngida o'quvchi bilimni baholashda javoblarning silliqligi birinchi o'ringa chiqarilmagani ma'qul. O'quvchining javoblarini o'qituvchi to'xtovsiz tuzatib, to'ldirib turishi ham noto'g'ri. Albatta, o'quvchining fikri o'qituvchining qarashlaridek to'kis bo'lmaydi. Adabiyot darslari uchun o'quvchining o'z mustaqil nuqtai nazari qanchalar to'mtoq, jo'n, jaydari, tarqoq bo'lsada, o'qituvchilikidan qimmatli sanaladi. Chunki

adabiyot darslarining vazifasi o'quvchi tafakkurida mustaqillik, ijodiylik, mantiq va izchillikni tarbiyalashdan iboratdir.

Shu ma'noda Shuhratning "Mardlik afsonasi" balladasi matni ustida ishlaganda, matn mazmuni yuzasidan taqdim etiladigan savol-topshiriqlar suhbat metodining zamonaviy talablarigi mos bo'lishi taqozo etiladi. Darslikdagi savol-topshiriqlarning birinchisi bevosita o'qituvchining o'ziga ham tegishli bo'lgani uchun unga alohida to'xtalish shart emas. Bu topshiriq ballada o'qishi davomida o'z-o'zidan bajariladi. Unga o'qituvchi ham, o'quvchi ham uyda tayyorlanadi.

Massagetlar haqida so'ralganda o'quvchilar o'zlari tayyorlab kelgan uy vazifalari asnosida bilganlarini gapirib berishlari mumkin. Massagetlar Kaspiy dengizining sharqiy qirg'og'i, Orol dengizi atroflari, Amudaryo va Sirdaryoning quyi oqimida miloddan avvalgi 8-4-asrlarda yashagan ko'chmanchi qabilalardir. Gerodotning (yunon tarixchisi) yozishicha, ular ko'chmanchi xalq bo'lib, piyoda va otda jang qilganlar, otlarining ko'kraklariga sovut kiydirganlar. Kamon, nayza va sagariy (oybolta) singari qurollar bilan jang qilgan. Ularning barcha jihoz va qurol-aslahalari mis va oltindan ishlangan. Ro'zg'or buyumlarini bo'yoq bilan bo'yab ishlatganlar. Massagetlarning malikasi To'maris nomli ayol bo'lgan. Massagetlar Xorazm davlatining asosiy harbiy kuchini tashkil etgan bo'lib, O'rta Osiyoga Iskandar (Aleksandr Makedonskiy) bostirib kelganida ham katta kuch sifatida urushda qatnashganlar. Massagetlarning yashagan joyi balladada ham quyidagicha ko'rsatilgan:

Amudan suv ichganmiz, cho'lda mol boqib,

Bobotog'da yurganmiz lolalar taqib:..

Suhbat qatnashchilari dars jarayonida mana shular haqida bilganlarini o'rtoqlashganlaridan so'ng o'quvchilar e'tibori "Axir qancha chuqurdan qaynasa buloq, Suvi shuncha pok bo'lar, shuncha tolliroq!" misralariga qaratiladi. Buloq chuqurligining afsonaga qanday daxli bo'lishi mumkin? Xalqning tarixi qancha uzoqqa borib taqalsa, avlodlar uchun shuncha yoqimli, shuncha faxrli tuyuladi. Qadim xalqning avlodi bo'lish kishiga g'urur hissini beradi. O'quvchilar kimlarning avlodi ekani, olis bobolari qanday yashagani, erk va mustaqilligini saqlab qolish uchun qanday kurashganliklari haqida qancha ko'p bilsa, shuncha g'ururli bo'lib shakllanadilar. Darsliklarga bunday tarixiy qahramonlar tasvirlangan asarlarning kiritilishi ham

o'quvchilarning milliy iftixor hissini tuyishlari zarurligidandir. Shoir ham:

*Tariximiz ko'p ulkan, keksa, beqiyos,
Har yili yuz dostonga bo'lar bir asos!*

deya faxrlanadi. Balladada buloq qancha chuqur bo'lsa suvining shuncha pok va totli bo'lishi tasviri millatning tarixi qancha uzoqqa borib taqalsa, shuncha qudratli, faxrli tuyulishi bilan bog'liqligini o'quvchilar o'z so'zlari bilan, o'zlari anglaganlaricha bayon etganlari ma'qul.

"Haqiqatdan tug'ilar ba'zan afsona! Ulush qo'shsa ne ajab ertakchi ona" misralarining mohiyatiga kirgan har qanday kitobxon afsonalar haqida o'ylab ketadi. Ma'lumki, massagetlar ham, To'maris ham tarixda yashagan. Bu haqda tarixiy ma'lumotlar ham yetarli. Lekin o'sha tarixiy haqiqatlarni keyingi avlodlarga yetkazib berishda badiiy adabiyot, xususan, xalq og'zaki ijodi muhim rol o'ynagan. Yozuv bo'lmagan davrlarda og'zaki ijod namunalari yaratilgan va avloddan avlodga o'tib, sayqallanib, silliqlangan. Bu o'tishlarda momolarning "ulush"lari kattagina. Chunki ertaklarni, odatda, buvilar aytib beradilar-ku! *"Baxshi unga bog'lasa qanot va quyruq, Qalbi bergach, ko'ksidan shunday bir buyruq!"* misralarida ham shu fikr davom ettiriladi. Ma'lumki, o'zbek xalqida dostonlar aytuvchi baxshilar bor. Qadimda Alloh bergan iste'dod sohiblari millat qahramonlarining ulkan ishlaridan g'ururlanib ular haqida afsonalar, doston va ertaklar yaratganlar, yaratmalarini musiqa asboblari ko'magida kuyga solib ijro etganlar. Shu tariqa millat o'z qahramonlarining nomi va ishlarini avlodlarga yetkazganlar.

Suhbatdoshlar fikr almasha borib, Kayxusrav bostirib kelayotgani aniq bo'lganda massagetlar orasida qanday holat yuz berganiga e'tibor qaratadilar. O'qituvchi shu misralarni yana qayta o'qib bergani tuzuk:

*Tinch bir o'lka oromin yo'qotdi shunda,
Hatto go'dak ko'ksiga o'q otdi shunda!..
Elu yurtni qopladi motam libosi,
Qon yig'ladi hattoki, ko'lida g'ozu.
Qon yig'ladi el, elat, urug' va aymoq,
Qon yig'ladi dala-tuz, sahro, qir va bog'.
Qon yig'ladi beshikda tilsiz norasta,
Qon yig'ladi chol-kampir, dillari xasta.
Qon yig'ladi bog'da – gul, qirda – chechaklar,*

Qon yig'ladi nomus deb, qiz, kelinchaklar.
Qon yig'ladi qo'zi-qo'y taqir o'tloqda,
Qon yig'ladi: – Suv! Suv! – deb dehqon qirg'oqda.

Ushbu misralarni ifodali o'qib berish o'quvchilardan talab qilinsa, yanada to'g'riroq bo'ladi. Tinchligi, erkiga daxl qilingan xalqning bezovta bo'lishi tabiiy.

Turkiy xalqlar – cho'llarda shamolday erkin yurgan ellar uchun o'z mustaqilligini yo'qotish o'limdan battar. Shuning uchun bu tuproqdagi el-yurt urush xabarini eshitgach “motam libosi”ni kiydi, nafaqat xalqi, hatto ko'ldagi g'ozi, qo'y-qo'zi-yu o't-o'lanlari, gul-chechaklari-yu qir-bog'lari ham “qon yig'ladi”.

Agar yurtini Kayxusrav bosib olsa, mamlakat qanday ahvolga tushib qolishini, massagetlar qanday xalq ekanini, ular kimgadir bosh egib yasholmasliklarini malika To'maris shunday tushuntiradi:

Bizni sahro burguti, lochini derlar,
Bizga aziz, muqaddas bu ona yerlar.
Dushman oti nag'alini izi tushmasin!
Bog'imizdan biror qush bevaqt uchmasin!
Uyat bizga – dushmanga bosh egib yashash!

Shu o'rinda suhbatdoshlar To'marisning shaxsiyatini, mardligini ko'rsatuvchi misralarga e'tibor qaratishlari lozim. Yovqur yurtboshining shaxsiyatiga baho berishda uning o'z elini dushmanga qarshi kurashga undovchi chaqiriqlari tasviri qo'l keladi. Malikaning har bir so'zi tahlilga tortiladi. “O'lim yovga! Bukmaymiz hech tiz!” deya xalqini erk uchun kurashga undagan To'maris bilan bog'liq tarixiy ma'lumotlar haqida o'quvchilarning bilganlari so'raladi.

To'maris miloddan avvalgi oltinchi asrda yashagan massagetlar podshosining xotini bo'lib, u eri vafotidan so'ng davlatni boshqargan. Eron qo'shini bostirib kelganda massagetlar Amudaryo bo'ylari va Qizilqumda yashashgan. Eron qo'shini bilan massagetlar o'rtasida shiddatli jang bo'lgan. To'marisning o'g'li Spargalis (Sparangis) asir olingan. Nomusiga chiday olmagan Spargalis o'zini o'ldirgan. So'ngra To'maris jangga kirgan. Uzoq jangdan so'ng u g'olib chiqqan. To'maris haqida ko'p asarlar yaratilgan. Mazkur ballada ham shulardan bittasidir. Mirkarim Osim tomonidan yaratilgan “To'maris” hikoyasi ham mana shu xalq qahramoniga bag'ishlangan asar¹. Hikoya nasriy

¹ <https://ziyouz.uz/uzbek-nasri/mirkarim-osim/mirkarim-osim-tomaris-qissa>

asar bo'lsa, ballada nazmda bitilgan. Har ikkala asar ham bir qahramonning tarixiy ishiga bag'ishlangan. Hikoyada ham, balladada ham To'maris Kayxusravning boshini qonga to'ydiradi. Faqat ifoda boshqacharoq: birida Kayxusravning boshi qon to'la meshga, ikkinchisida qonli ko'lmakka tashlanadi.

Kayxusrav mag'lubiyati va massagetlarning g'alabasi haqida gapirib shunday xulosaga kelish mumkinki, bosqinchi hech qachon mutlaq g'olib bo'lolmaydi. G'alaba hamisha haqlar tomonida bo'ladi. O'quvchilar asar tahlili jarayonida mana shu haqiqatlarni anglab yetsalar, adabiy ta'lim o'z maqsadiga erishgan bo'ladi. O'qituvchining vazifasi o'quvchilarini ilmiy, badiiy va hayotiy haqiqatlarni o'zlari anglab yetishlariga yo'naltirishdan iboratdir.

Uyga vazifa sifatida To'maris qahramonligi tasviriga bag'ishlangan ikki asar mazmuni misolida qiyosiy-insho yozishni topshirish mumkin.

Savol va topshiriqlar:

1. Hikoya janriga mansub biror asarni tanlab oling. Asar matnidagi o'zingiz muhim deb bilgan detallarni savol-topshiriqqa aylantiring. Ularga o'zingiz javob bering. Shu javoblaringiz asosida hikoyaning o'quv tahlilini amalga oshiring.

2. Maktab "Adabiyot" darsliklarida taqdim etilgan ertaklarni "xayoliy" va "hayotiy uydirmalar" tarzida bo'laklarga ajrating. Fikringizni asoslang.

3. S. Matjonovning badiiy asarlar ustida ishlash borasidagi qarashlarini mazkur adabiyot o'qitish kursida ilgari surilgan yetakchi qarashlar asosida to'ldiring, davom ettiring. Siz domlarning fikriga nimalarni qo'shgan bo'ladingiz?

4. B. To'xlijev qalamiga mansab "Adabiyot o'qitish metodikasi" nomli o'quv qo'llanmadagi "Epik asarlarni o'rganish" mavzusi ostida berilgan bilimlarni o'rganib chiqing. Unda ilgari surilgan qarashlar bilan mazkur mavzuda aks etgan qarashlarni taqqoslang. O'xshash, farqli va umumiy jihatlarni ajrating. Bilimlaringizni to'ldiring.

5. M. A. Ribnikova ilgari surgan fikrlarni har xil janrga mansub asarlar misolida amaliy ishlanmasini tayyorlang. Qarashlaringizni kursdoshlar bilan almashing. Faoliyatingizdagi yutuq va kamchiliklarni farqlang. Bilimlaringizni amaliy shaklda takomillashtiring.

6. Professor Q. Yo'ldoshevning epik asarlar badiiy tahlili borasidagi qarashlarini mazkur adabiyot o'qitish metodikasi kursida o'zlashtirgan bilimlaringizga tayangan holda badiiy matnning didaktik tahlili bilan taqqoslang. O'xshash va farqli jihatlarni aniqlang. Qarashlaringizni asarlardan misollar keltirgan holda isbotlang.

7. Epik turga mansub barcha janrlardagi asarlarni o'rganish bilan bog'liq alohida xususiyatlarni topib adabiyot daftaringizga yozib oling. Seminar va amaliy mashg'ulotlarda shu bilimlaringizga asoslangan holda asarlarning didaktik tahlilini amalga oshiring.

8. Siz badiiy tahlil asoslari kursi amaliyotida o'rganganingiz badiiy tahlil bilan adabiyot o'qitish metodikasi kursida o'rganganlaringiz didaktik tahlil xususiyatlarini epik turga mansub bir asar misolida taqqoslang. O'xshash va farqli jihatlarni aniqlang.

9. Epik turdagi asarlar badiiy tahlilida qanday qarashlar ustuvor bo'ladi-yu ularning didaktik tahlilida qanday maqsadlar yetakchilik qiladi? Qarashlaringizni birorta epik asar misolida kursdoshlaringizga asoslab bering.

10. Epik turning kichik janrlariga mos mazmun va shaklda birorta badiiy asar yaratishga urinib ko'ring. Unda o'rganganingiz bilimlarga tayaning.

11. O'qituvchingiz bilan kelishgan holda birorta epik asar tahliliga bag'ishlangan dars tashkil eting.

12. *"O'quvchi qalbida o'qishga intiltiruvchi ichki ehtiyoj hissini shakllantirish uchun adabiyot darslarida zarur sharoit, imkoniyat vujudga keltirilmog'i lozim"* degan fikrga qanday qaraysiz? Sizningcha, uni qanday tashkil etish mumkin? Bir asar misolida qarashlaringizni dalillang.

13. Shuhratning "Mardlik afsonasi" balladasi didaktik tahlilini amalga oshirish uchun undagi yetakchi qarashlarni savol yoki topshiriqqa aylantiring. O'quvchi nazaridan o'tsa, uning ruhiyatida ijobiy iz qoldiradigan birorta ham detalni nazardan qochirmaslikka harakat qiling.

14. Epik turga mansub bir asar misolida "Badiiy va didaktik tahlil xususiyatlari" nomli maqola tayyorlang. Yaratig'ingizni o'qituvchingiz va kursdoshlar orasida muhokama qiling. Fikrlar asosida bitigingizni takomillashtiring.

22-MAVZU. LIRIK TURGA MANSUB ASARLARNI O'RGANISHDAGI O'ZIGA XOSLIKLAR

Reja:

1. *Lirik asarlarda kayfiyat va tuyg'ular tasvirining ustuvorligi.*
2. *Lirik asarlar inson ichki dunyosi, ruh va qalb hodisalarining tasvir obyekti ekanligi.*
3. *Lirik asarlarda ifodali o'qishning ahamiyati.*
4. *Lirik asarlarni tahlil qilishning o'ziga xos xususiyatlari.*
5. *Badiiy matnning didaktik tahlili namunasi.*

She'riy asarlarni o'rganishga bag'ishlangan darslarning maqsadi va vazifasi o'quvchilardagi badiiy idrokning to'g'riligi, teranligini ta'minlash, ularni poetik mahorat sir-asrorlari bilan tanishtirish bilan birga asarning mohiyatiga kirish, qahramonni his qilishga erishishdan iboratdir.

Lirik turga mansub janrlar haqida gapirilganda Yevropa adabiyotidagi sonet, rondo, rondel, tersina, oktava kabi shakllarni ham eslatib o'tish o'rinlidir. Badiiy tafakkur rivojining keyingi bosqichlarida jahon adabiyotida turg'un shakllarni inkor qilish, she'riyatning qat'iy ramkalar doirasida erkinlik tomon intilishi kabi umumiy tendensiya kuzatiladi. Buning natijasi o'laroq, lirik asarlarni janrlarga ajratishda endilikda shakl xususiyatlaridan, aniqrog'i, tashqi shakldan kelib chiqish imkoni yo'q.

Shuningdek, lirikani janrlarga ajratishda faqat mazmundan kelib chiqish (ishqiy lirika, falsafiy lirika, siyosiy lirika qabilida ajratish) ham unchalar to'g'ri ish emas. Boz ustiga, bu holda janr mohiyatini buzib tushungan bo'lib chiqiladi. Zero, janr ma'lum bir mazmuni shakllantirish va ifodalashga xizmat qiluvchi shakl hodisasi ekanligi ayon haqiqatdir. Ma'lumki, milliy klassik she'riyatda faol ishlatilgan ayrim turg'un janrlar (g'azal, ruboiy, qasida va bq.), shuningdek, xorijiy adabiyotlardan o'zlashgan turg'un she'riy shakllar (sonet, rondo, tanka, xokku va bq.) hozirgi she'riyatda ham oz bo'lsa-da qo'llaniladi. Buning ustiga, adabiyotshunos yoki adabiyot o'qituvchisi faqat hozirgi adabiyotni o'rganish bilan cheklanmaydi, u, ayniqsa, nazariy masalalarni o'rganish va xulosalar chiqarish jarayonida umuman jahon adabiyoti materialiga tayanadi. Shunga ko'ra, o'zbek she'riyatida qo'llanilgan she'riy janrlarni, tubandagicha turlarga ajratish mumkin:

1) shakl xususiyatlariga ko'ra (bandning tarkiblanishi, qo'fiyalanish tartibi va hk.) ajraluvchi janrlar: g'azal, mustazod, tuyuq, ruboiy, tarjiband, tarkibband, musammatlar;

2) anjumanga mo'ljallangan janrlar: nazira, badiha, muammo, chiston (lug'z);

3) xorijiy adabiyotlardan o'zlashgan janrlar: sonet, xokku, tanka, oktava, oq she'r, epigrama va hk.;

4) hozirgi she'riyat janrlari: avtopsixologik lirika (uning ko'rinishlari sifatida meditatif lirika (lotincha *meditation* so'zidan olingan bo'lib – aks ettirish ma'nosini anglatadi) lirikaning bir turi sifatida she'riy tafakkurning ko'ngil naqshlarini anglashga va ifodalashga qaratilgan)¹, intellektual lirika (aql/ va analitik fikrlash asnosida yaratilgan she'r)², ijroviy lirika, tavsifiy lirika, voqeaband lirika va hk.

Adabiyotshunoslik ilmida ta'kidlanishicha, «lirik qahramon» deganda ko'pincha muallif tushuniladiki, bu har doim ham to'g'ri bo'lavermaydi. Zero, shoir o'zining kechinmalarini tasvirlashi ham, o'zganing ruhiyatiga kirgan holda o'sha “o'zga shaxs” kechinmalarini ifodalashi ham mumkin. Bu o'rinda yana bir muhim masala shuki, she'rda hatto shoir o'z kechinmalarini tasvirlagan holda ham lirik qahramon bilan real shoir orasiga tenglik alomatini qo'yib bo'lmaydi. Ma'lumki, bir inson qalbida vujudga kelgan tuyg'ular barchaning ruhiyatida u yoki bu tarzda mavjuddir. Shunga ko'ra, shoir o'zganing holatiga kirishi, ma'lum hayotiy vaziyatlardagi istalgan insonning kechinmasini his qilishi va ifodalashi mumkin.

Masalan, Cho'lponning «Men va boshqalar» she'rida ifodalangan tuyg'ular garchi lirik «men» tilidan berilgan bo'lsa-da, uning lirik qahramoni shoir emas, balki o'zbek qizining umumlashma obrazi ekanligi o'yday ravshan. Lirik qahramon, epik asar qahramonlaridan farqli o'laroq, noplastik (ya'ni lirikada epik turga mansub asarlardagi kabi tasviriylik emas, ifodaviylikning kuchliligi. Bu xususiyati bilan u musiqaga yaqin turadi) obraz sanaladi. Lirik asarda subyektning noplastik obrazi yaratilgani bois ham u o'qirman tasavvurida tashqi ko'rinishi bilan gavdalanmaydi, mavhumligicha qoladi, aniqrog'i, she'rxon o'zini uning o'mida ko'radi, o'z kechinmalariga turtki bergan

¹ <https://bigenc.ru/literature/text/2197808>

² <https://ru.wikipedia.org/wiki/>

holatni his qiladi, ko'nglidan kechgan hislarni tuyadi, lekin o'zini ko'rolmaydi.

Shoir va lirik qahramon munosabatini asosga olgan holda lirik asarlarni ikkiga: avtopsixologik va ijroviy lirikaga ajratish mumkin¹.

Avtopsixologik lirika deganda lirik qahramon bilan shoir shaxsiyati mos tushgan, ikkalasi bir-biriga yaqin bo'lgan she'rlar tushuniladi. Ya'ni, avtopsixologik she'rlarda shoir o'z qalbiga murojaat qiladi, o'z-o'zining kechinmalarini ifodalaydi. Agar avtopsixologik lirikaga mansublik uchun shoir shaxsiyati va lirik qahramon orasidagi yaqinlik (moslik emas) kifoya deb qaralsa, u holda lirik asarlar aksariyati avtopsixologik xarakterga ega ekanligi ma'lum bo'ladi.

Shoir shaxsiyati bilan lirik qahramonning mos tushmasligi ochiq ko'rinib turgan she'rlarni *ijroviy lirika* (rus adabiyotshunosligida "rolevaya lirika") deb yuritiladi. Bu xil she'rlarning ijroviy lirika deb nomlanishiga sabab shuki, ularda shoir o'zga shaxs ruhiyatiga kiradi, go'yo uning rolini o'ynaydi va asarida uning qalbini suvratlantiradi. Shuni yodda tutish lozimki, mazmun jihatidan ajratiluvchi janrlar (falsafiy, ishqiy, siyosiy va hk.) bularning har biriga birdek singishib ketaveradi (ya'ni, avtopsixologik lirika ham, ijroviy lirika ham mazmunan falsafiy, ishqiy, siyosiy va hk. bo'laverishi mumkin)².

Professor Q. Yo'ldoshevning: "*Lirik turdagi asarlar uchun asosiy narsa tuyg'u va hissiyotga yo'g'rilgan hayotiy hikmat ifodasini berishdir. Lirikada voqealar tasviri, xarakter mantig'i emas, ruhiy holat tasviri, hissiyot ifodasi, tuyg'ular samimiyati muhimdir. Chinakam lirik she'r tinglovchi yo o'quvchiga faqat zavq beribgina qolmay, uning emotsional-axloqiy imkoniyatlarini uyg'otadi, faoliyatga undaydi. Samimiy lirik so'z hatto real voqelik hodisalariga qaraganda ham inson ruhiyatiga kuchliroq ta'sir ko'rsatishi mumkin ekanligi psixologiya ilmi xulosalaridan ma'lum*", - degani bejiz emas³.

Ma'lumki, lirik she'rdagi mazmun shaxsning tuyg'ulari bilan qorishiq holda ifodalanadi. Adabiyot darslarida nazmiy matnni ifodali o'qishga, har bir so'z zimmasiga ortilgan yukka, tuyg'ular ifodasiga o'quvchi e'tiborini qaratadigan savol-topshiriqlar tuzishga katta e'tibor qaratiladi. Adabiy ta'limda o'qituvchi o'quvchilarning she'r matnini

¹ <http://quronov.narod.ru/smaq3.html>

² <https://qomus.info/encyclopedia/cat-y/jafr-uz/>

³ Йўлдошев Қ. Янги иланган педагогика факультатив курсида адабиёт ўқитишнинг илмий-методикасoslari. Пед. фан. доктори ... дисс. – Тошкент: 1997. – 235-бет.

qayta hokolashlariga aslo yo‘l qo‘yilmasligi maqsadga muvofiqdir. Chunki mazmun aytib berilganda she‘ming ta‘sir kuchi umuman yo‘qoladi.

Professor B. To‘xliiev ham bu borada fikr yuritib: *“Aslida adabiyot o‘qitishning bosh yo‘nalishi ta‘limning turli bosqichlarida o‘quvchilar ongiga badiiy asarning mo‘jizakor ta‘sir kuchini amaliy jihatdan ta‘minlashga qaratilgan”*¹, - deydi. So‘z o‘quvchining ruhiyatiga ta‘sir ko‘rsatgandagina unda zavq uyg‘otadi, bu bilan so‘z insonni tarbiyalaydi ham. To‘g‘rirog‘i, so‘zdan ta‘sirlangan inson o‘zini-o‘zi tarbiyalaydi. She‘r his-tuyg‘uni junbushga keltirib, faol estetik kechinmalar uchun zamin yaratadi, shaxs dunyoqarashining tarkibiy qismi bo‘lmish e‘tiqodga sayqal beradi, olijanob xatti-harakatlarga yo‘naltiradi.

Professor M. Mirqosimova: *“She‘r orqali shoir olamni go‘yo ichdan yoritishi, narsalar va hodisalar ichiga yashiringan mazmunni ochib berishi, ularning yashirin ichki “qiyofa”sini sezdirishi, ya‘ni ma‘nolar kashf etishi mumkin”*², deydi. Ta‘kidlash joizki, tuyg‘ular, fikrlar ba‘zan ochiq, ba‘zida esa metaforik yo‘l bilan bayon etiladi. Shoir voqea yoki holatni tasvirlarkan, ayni paytda obrazlar yaratadi, shu orqali turli hissiy kechinmalarga yo‘l ochadi. Tuyg‘ular esa tinglovchining ko‘nglini tozalaydi, fazilatlar shakllanishi va rivojlanishiga asos bo‘ladi.

S. Ahmedov ham lirik asarlar haqida gapirib: *“Lirika ijodkor qalbi oniy bir tezlikda his etgan sezgining, mavjud muhitga estetik munosabatning mevasidir. Shoir tashqi olamdan olgan taassurotlari natijasida vujudga kelgan fikrini his-tuyg‘ularga o‘rab yana yuzaga chiqaradi, kitobxonda fikr tug‘ilishiga sabab bo‘ladi”*³, - deydi. Adabiyot mashg‘ulotlari, u ta‘limning qaysi bosqichida bo‘lishidan qat‘i nazar, ko‘ngil darslari sifatida shoirning asariga singdirilgan ana shu hislarini o‘qirmanga tuydirish, uni ruhan muvozanatdan chiqarish, o‘zgani tuyish va tuyganlarini so‘z bilan ifodalab bera olishga yo‘naltirishdan iboratdir. Bunday ishlar asar matni yuzasidan tuzilgan

¹ To‘xliiev B. Adabiyot o‘qitish metodikasi: (Oliy o‘quv yurtlari filologiya fakultetining talabalarini uchun o‘quv qo‘llanma). – T.: Yangi asr avlod, 2006. – 7-6.

² Mirqosimova M. O‘quvchilarda adabiy ta‘limning maqsadini shakllantirish va takomillashtirish asoslari. – T.: “Fan”, 2006. – 39-6.

³ Ahmedov S. Adabiyot darslarida lirik janrlarni o‘rganish. Adabiyot o‘qituvchilariga o‘rnam. – T.: O‘qituvchi, 1986. – 8-6et.

savol va topshiriqlar ko'magida amalga oshiriladi. Bu, bevosita, adabiyot o'qituvchisining vazifasi hisoblanadi.

She'riy matnni maromiga yetkazib ifodali o'qish, ya'ni muallifni tuyib o'qish va bu mutolaadan huzur ola bilish she'r qay darajada idrok etilganiga baho berishning bosh omilidir. She'rxon she'rni ifodali o'qiy olmadimi yoki undan ta'sirlanmadimi, demak, nimanidir etarli tushunmagan, qaysidir obrazli ifodalarni hisobga ololmay qolgan bo'ladi. Bu, o'z-o'zidan, she'riy matnning mohiyatiga kirishga ham ma'lum darajada aks ta'sir ko'rsatadi.

Lirik asarlar ustida ishlash darslarining mas'uliyatli lahzalaridan biri matnni, albatta o'qituvchi tomonidan yoddan ifodali o'qilishi va o'quvchilarning uni tinglay olishidir. Lirik bitiklar mutolaa qilinganda o'quvchi ham, tinglovchi ham so'zni tuyishi, so'zchining holatiga kirishi, u bilan ruhan uyg'unlashib ketishi taqozo etiladi. Shunda sinfdagi hamma o'quvchilar bir necha daqiqa she'rdan olingan estetik ta'sir og'ushida qoladi. Mutolaadan keyingi bir necha soniyalik tin olish o'qituvchiga shunday imkoniyatni beradi.

Shu o'rinda prof. Q. Yo'ldoshevning quyidagi ogohlantirishi nihoyatda o'rinlidir: *"Ko'pchilik o'qituvchilar ham, hatto ayrim usuliyotchi olimlar ham ifodali o'qish deganda baland ovoz bilan tinish belgilariga rioya qilib, ko'tarinki ruhda qiroat qilishni tushunadilar. Holbuki, asl lirik asarlarni aksariyat hollarda bor ovoz bilan o'qib bo'lmaydi. Hatto baland, ko'tarinki, binobarin, nosamimiy ifoda she'rdagi mayin lirizmni yo'qqa chiqarishi mumkin. Xullas, ifodali o'qish – bu ijodkorning holatini tuyib, asarga muhrlangan ruhiy manzaralar bag'rida turib o'qiy bilish demakdir"*¹.

She'riy matnni ifodali o'qish badiiy idrokning yuqori cho'qqisiga etganidan dalolat ekanligini B. To'xlijev ham: *"She'riy asarni anglash, undagi muallif ko'zda tutgan niyatni, maqsad va vazifalarni tushunib etish, she'r g'oyasining mag'zini chaqish uni uqishdan, yanada aniqrog'i, ifodali o'qishdan boshlanadi"*², - tarzida ifodalaydi.

Shu o'rinda ko'chirmadagi: *"she'r g'oyasining mag'zini chaqish"* fikri bir oz e'tirozlidek tuyuladi. To'g'ri, ijtimoiy yo'nalishda bitilgan she'rlarda ma'lum g'oya tashilgan bo'lishi mumkin. Lekin lirikada,

¹ Йўлдошев Қ. Янгиланган педагогик тафаккур ва умумтаълим мактабларида адабиёт ўқитишнинг илмий-методик асослари. Пед. фан. доктори ... дисс. – Т.: 1997. – 235–236-бетлар.

² Тўхлиев Б. Адабиёт ўқитиш методикаси: (Олий ўқув юртилари филология йўналиши талабалари учун ўқув қўлланма). –Т.: Янги аср авлоди, 2006. – 80-б.

g'oyalar, siyosiy, ijtimoiy yoki hayotiy qarashlar emas, tuyg'ular tasviri ustuvorlik qilar ekan, undan g'oya qidirish emas, balki bir kishining tuyganlari va tuyg'ulari ifodasini his qilish, unga darddosh va dildosh bo'lish hissi ustuvorlik qiladi.

She'riy asarga, odatda, o'quvchilar tomonidan beriladigan baho ko'proq mazmunga, uni qayta hikoyalashga tortib ketadi. Shoir voqelikni badiiy obrazlar orqali tasvirlaganda, o'z-o'zidan mazmun shakllanadi. She'riy asarlar ustida ishlanganda o'quvchi ham qalbini junbushga keltirgan mazmunga, ham she'rning yuksak san'at asari sifatida yozilganiga, ham tasvirga, ham tuyg'ular ifodasiga diqqatini qaratishi maqsadga muvofiq bo'ladi.

Maktab "Adabiyot" darsliklarida: Lutfiy lirikasi: «Sensan sevarim, xoh mon, xoh inonma», «Nozuklik ichra belicha yo'q tori gisuyi», «Meni shaydo qiladurg'on bu ko'nguldir, bu ko'ngul», «Agar sen bo'lmasang, guldek chamanda», «Ayoqingg'a tushar har lahza gisu» g'azallari; Alisher Navoiy lirikasidan: «Kimga qildim bir vafokim...», «Meni men istagan o'z suhbatig'a arjumand etmas...», «Qoshi yosinmu deyin...», «Kecha kelgumdur debon...», «Yordin ayri ko'ngul...» g'azallari; Zahiriddin Muhammad Bobur, Atoiy lirikasi namunalari; Zulfiyaning «Oydinda», «Ko'rganmiding ko'zlarimda yosh», «Sen qaydasan, yuragim», «Ne baloga etding mubtalo», «Sensiz», «Bahor keldi, seni so'roqlab»; Uvaysiyning «Sog'indim»; Cho'lponning «Ko'ngil», «Binafsha», «Go'zal»; Sergey yeseninning «Xurosonda bir darvoza bor», «Dog'lar ketmish majruh ko'ngildan», «Oy yuzida tillarang jilo»; Mirtemirning «Men tug'ilgan tuproq», «Onaginam», «Toshbu», «Betobligimda»; Iqbol Mirzo qalamiga mansub «Singlimga», «Yigit», «Yomonlama», «Horg'in rohat», «Nazar», «Me'yor»; To'ra Sulaymonning ko'ngil iztiroblari aks etgan «Iltijo», «Armon», «Tavallo», «Gul bir yon, chaman bir yon»; Muhammad Yusuf "men"ining: «Osmon cho'kib qoldi bu oqshom», «Suvrat», «Lolaqizg'aldoq», «Biz baxtli bo'lamiz»; Shavkat Rahmon qalamiga mansub: «Savol», «Bo'rikan», «Tutzor xotiralari», «Jangda o'lgan emas...», «Tariqat», «Qasam», «Munojot», «Kutilmagan siyliqlar», «Xomashyo xususida» she'rlari; Omon Matjon ijodidan «Yonayotgan daraxt», «Ko'rdim Shukur Burhon», «Ogahiy g'azaliga muxammasi muloqot», «Avvalgilarga o'xshamas», «Seni yaxshi ko'raman», «Eng so'nggi xazina», «Qaysi yil ko'klamda...», «G'alati orol», «Mangulikning o'lchovi» she'rlari; Abduvali Qutbiddinning